

SEMERKAND ŞAH-I ZİNDE YAPILARI

Yard. Doç. Dr. Seyfi BAŞKAN*

Özet

Semer kand, Türk Kültür tarihi için Asya tarihi coğrafyasındaki en önemli kentlerden birisidir. Kent peyzajını oluşturan tarihi yapıların, eş zamanlı veya daha sonraki yüzyıllarda İran ve Anadolu'da inşa edilen yapılarla kaynaklık ya da gelenek ilişkilerini belirlemesi açısından; onun da ötesinde daha doğuda Karahanlı coğrafyasındaki daha eski Türk mimarlık eserleriyle Anadolu arasındaki köprüyü oluşturması bakımından önemleri büyüktür. Kentin kuzeyinde kalan tarihi Afrâsiyâb höyüğü üzerinde yer alan ortaçağ dokusu içindeki yapılar arasında da Şah-ı Zinde yapıları özellikle önem taşırlar.676 yılında , Maveraünnehirde Müslümanlığın yayılmasına çalıştığı sırada öldüğü rivayet edilen Hz. Muhammed'in yeğeni Kasım b. Abbas (Kussam ibn' el Abbas abd' el Muttalib)'in mezarının etrafında daha sonraki dönemlerde yapılan türbelerle oluşan bu yapılar topluluğu, Kasım b. Abbas'ın şehit olmasına izafeten Bakara suresi'nin 154. ayetinden hareketle Şah-ı Zinde (Yaşayan Şah) olarak isimlendirilmiştir. Kasım b. Abbas'ın mezarının üzerine 11.yüzyılda ilk türbe ve hemen yanına küçük bir mescid'in yapılmasının ardından 14. yüzyıldan sonra yoğun fakat seçkin bir anlayış ve üslupla yeni türbeler ve bazı müstematları inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Timurlu Sanatı ve Mimarisi, Timurlu Türbeleri, Timurlu Mimari Süslemesi, Semerkand, Şah-ı Zinde Yapıları.

SAMARKAND THE SHAH ZINDE BUILDINGS

Abstract

Samarkand is one of the most important cities in the Asian geography, for Turkish cultural history. Therefore, it has arrived so far with a rich and important historical structure. Among the structures of the middle age patterns situated on the historical Afrasiab mound in the western part of the city, the Shah-Zinde Necropolis is the primary structure. This cluster of structures consisting of shrines built around the grave of Kasım b. Abbas (Kussam ibn' el Abbas abd' el Muttalib), Prophet Muhammad's nephew, allegedly having died in 676, in Transoxiana, while he was endeavoring to spread Islam, in the following years, was named as Shah-Zinde (Alive Shah) after the 154th verse of Surat Al Baqarah, about the death of Kasım b. Abbas as a martyr. After the first shrine on the grave of Kussam ibn Abbas and a small mosque next to it were constructed in the 11th century, there had not been built any other structure until the Timurid dynasty.

Key Words:

Timurid Art and Architecture, Timurid Mausoleums, Timurid Architectural Decorations, Samarkand, The Shah Zinde Complex.

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi

Semerkand, son İlhan, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'in ölümünün ardından bir süre, bağımsızlıklarını ilân eden bazı yerel kabilelerin etkinlik alanında kalmasının ardından 1370 yılından itibaren Timurlu devletinin (1370-1507) başkenti olmuştur (Al-yılmaz 2002:307). 1358 yılından itibaren kısa bir süre Semerkand'a hakim olan İran'ın güney doğusundaki topraklarda yaşayan Muzafferîler (1314-1398) ve aynı dönemde İlhanlı (1256-1353) mirasını paylaşan bölgenin diğer önemli bir aktörü Kuzeybatı İran ve Irak'ta egemen olan Celâyirîler (1340-1432)'in Maveraünnehir'deki varlıkları ise uzun sürmemiştir (Morgan 1988:1983;Brend 1991:124). Başlıca hâkimiyet alanı eski İlhanlı toprakları olan ve imparatorluğun büyük bir bölümü bugünkü İran ve çevresini kapsayan Timur'un kurduğu devlete kadar bölgede kurulmuş hiç bir devlet uzun süreli ve kalıcı bir merkezi hakimiyet kuramamıştır. 14. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bölge artık iki büyük hanedan arasında paylaşılmıştır. Bunlar, Hong Wu (1368-1398) tarafından kurulan Çin'deki Ming Hanedanı ile Timurlulardır (Crowe 1992:170-172).

Semerkand, Timur (1336-1405)'un ve daha sonraki Timuroğullarının özel ilgisi ile kentsel ve sosyo-kültürel gelişimin ve ihtişamın en üst düzeyine ulaşmıştır (Pope 1965: 193). Özellikle Timur döneminde camiler, medreseler ve hanlarla donatılmış, yakın doğu'nun en bayındır kenti olmuştur (Aslanapa 1996:244; Cezar 1977:429-459; Arseven 1970:29) (Resim 1,2,3). Semerkand, daha sonra uzun yüzyıllar boyunca bölgesel egemenliklerin merkezi olarak tarihte her zaman stratejik önemini korumuştur (Frumkin 1970: 107). Aslında Timur ve daha sonra oğlu Mirza Bahadır Muiniddîn Şâh Rûh (1377/1405-1447) ve torunu Mirza Muhammed Tarık Uluğ Bey (1394/1447-1449) dönemlerinde, başta Semerkand olmak üzere Herat, Buhara, Merv, Meşhed, Belh, Tebriz, Rey ve Yezd gibi tüm Batı Türkistan, Horasan ve İran şehirleri ihya edilmiş, *Timurlu Rönesansı*'nın yaratıldığı merkezler olmuşlardır (Resim 1,2).

Tüm Batı Türkistan'ın ve özellikle de Semerkand'daki Türk mimarlık sanatının önemli bir örneği olan Şah-ı Zinde yapılar topluluğundan pek çok eski kaynakta söz edilmiştir (Resim 4). İlk bilinenler, 13. ve 14. yüzyılda Semerkand'ı ziyaret eden gezginlerin seyahatnâmeleridir. 14. yüzyılda yöreyi gezen İbn Battûta (1304-1368/ 1369), seyahatnâmesinde yapılar topluluğunun nüvesi ve ilk yapısı olan Kasım b. Abbas (Kussam ibn' - el Abbas abd' - el Muttalib) Türbesi'ni ziyaret ettiğini yazar (İbn Battûta 2005; Morgan 2001: 1-11). Bu konuda asıl önemli kaynaklar 1220'li yıllardaki Moğol İstilasası'nın hemen öncesine aittir. Örneğin Kasım b. Abbas'ın Semerkand'taki türbesinden söz eden Harezmi Nasır İbn-i Abda Seyyit (1143-1213), döneme ilişkin etraflı tasvirler yapar (Nemtseva-Shvab 1979:22). Daha sonraki yıllarda da seyyahların bu bölgeye ve yapılara ilgilerinin devam ettiği görülür. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda Oryantalist batılı çevrelerde Orta Asya keşif gezileri özel önem kazanmış, ilk modern Avrupalı kaşifler gözlemlerini anlattıkları önemli seyahatnâmeler kaleme almışlardır (Bkz. Atkinson 1860; Craven 1789; Schuyler 1876; Stein 1907; Stein 1912; Vámbéry 1885).

Şah-1 Zinde yapılar topluluğuna ilişkin en kapsamlı çalışma ve kazılar, Rus araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Yapılara ait ilk bilgilerimizin önemli bir kısmı da 1989 yılı öncesi araştırmalarına dayanmaktadır. Özellikle G. A. Pugachenkova ile V. A. Shishkin ve N. B. Nemtseva W. Barthold, M.E. Masson, B. P. Danike, gibi Orta Asya Türk Sanatı ve arkeolojisi uzmanlarının araştırmaları son derece önemlidir. Şah-1 Zinde yapılarının büyük kısmı Timurlu dönemine ait olduğundan, Timurlu Dönemi mimarlığı hakkında incelemeler yapan L. Golombek, D. Wilber, T.W. Lentz, P. Zakhidov, O.G. Bol'şakov N.B. Nemtseva, IU.Z. Shvab, Yu. F. Buryakov, M. Sadiev ve M.N. Federov'un da konu ile ilgili yayınları Semerkand mimarisi ve Şah-1 Zinde yapılar topluluğuna ilişkin değerlendirmeler için önemli kaynaklardır. Şah-1 Zinde yapıları hakkında en detaylı çalışma, N.B. Nemtseva ve IU.Z. Shvab'ın *Ansabl Shakh-i Zinda: Istoriko-Arkhitekturnyi Ocherk* adıyla 1979 yılında yayınlanan kitabıdır (Nemtseva-Shvab 1979). Bu konuda yayınlanmış bir başka çalışma da V. A. Shishkin tarafından hazırlanan *Nadpisi v Ansamble Shakhi-Zinda* adlı kitaptır (Shishkin 1970). Timurlu Mimarlığı ve Şah-1 Zinde yapılar topluluğuna ait akademik düzeyde Türkçe kaynaklar ise henüz çok yetersizdir.

Şah-1 Zinde yapılarında ilk arkeolojik yüzey araştırması ve kazılar 19. yüzyılda başlamıştır. Burada ilk kazılar, A.T. Pedetov, B.N. Zasiptkin, M.E. Mason, B.C. Biyatkin gibi bilim adamlarınca başlatılmış, daha sonra 1920'li ve 1930'lu yıllardan itibaren, E.N. Tomayev, S.E. Patsy, S.N. Polupanev, N.N. Sokolova, S.A. Sudakov ve B.P. Danike, 1940, 1950 ve 1960 lı yıllarda N.M. Zavellina, B.D. Jukov, B.A. Levine, B.A. Jahangirov ve A.N. Vinogradov tarafında uzun yıllar sürdürülerek devam ettirilmiştir. Şah-1 Zinde yapılar topluluğunda koruma ve restorasyon faaliyetleri 1917 ihtilalinin hemen ardından başlamıştır. 1922 yılında B.N. Kastalski ve M.E. Masson üçüncü grup yapıların kazılarının ardından özellikle de Hoca Ahmet ve 1361 tarihli onuncu anonim türbenin tamirlerini de gerçekleştirmişlerdir. 1925 yılında Şah-1 Zinde yapıları restorasyonunun yöneticisi B.N. Zasiptkin oldu. Daha sonra Mirhamid Yusufov, Safi İsakof, A.N. Vinogradov, İ.İ. Notkin ve V.A. Levina ikinci dünya savaşından sonra 10 yıl kadar Zasiptkin'le birlikte restorasyonlarda çalıştılar. 40'ların sonu 50'lerin başında türbeler üzerinde arkeologlar; N.N. Zaveliha, B.B. Jukov, B.A. Levina-Bulatova, B.N. Zasiptkin, B.A. Jahangirov, A.N. Vinogradov çalıştı. Takip eden yıllarda ise İ.E. Pletner, M. Yunusov ve Yu 2. Şvab, A. Kuliyeve kazı ve restorasyonları sürdürdüler. Değişik aralıklarla yakın zamanlara kadar süren restorasyon çalışmaları sonucunda yapıların restorasyonu ve rekonstrüksiyonu büyük ölçüde tamamlanmıştır (Resim 3).

Semerkand şehrinin bilinen ilk yerleşimi, eski iç şehir (medine) veya Efrâsiyâb höyüğü olarak anılan bölgede kurulmuştur¹. Semerkand, özellikle, 10. ve 12. yüzyıllar arasında gelişmiştir. 1053-1068 yılları arasında Batı Karahanlı Devletinin başkenti olan Semer-

1 Afrasiy veya Afrâsiyâb, İskit/Saka hükümdarı Alper Tungâ'nın "Şehnâme" deki adıdır. Tarih öncesi zamanlardan başlayıp Sasani İmparatorluğu sonuna dek tüm eski İranlı kralları inceleyen Şehnâme, tarihte yaşandığı kabul edilen İran-Turan savaşlarına ve ilişkilerine ışık tutması bakımından önemli bir kaynaktır. Şehnâme'nin yazarı Firdevsi (Ebu'l-Kasım Mansur, 934-1020) 'nin anlatımına göre İranlılarla savaşarak yenilen Afrâsiyâb ölüm meleğinden kaçmak için yer altında yaptırdığı bin sütunlu sarayına sığınır .Burası öylesine büyük bir saraydır ki, içerisinde kendi güneşi ve ayı bile vardır. Ancak bütün kudretine rağmen Afrâsiyâb, ölüm meleğiyle yaptığı mücadeleyi kaybeder. Bu hikayenin Semerkand'ta bulunan Afrâsiyâb Tepeleri'nde geçtiğine inanılır. Bkz. Firdevsi 1992.

kant, 1220'li yıllardaki Moğol İstilasası sırasında tamamen tahrip edilmiştir. Ancak takip eden dönemde daha güneyde yeniden kurulmuştur. Eski Efrâsiyâb tepeleri üzerinde varlığını sürdüren kadim şehir ise, zamanla bütünüyle terk edilmiş, fakat üzerindeki Şah-1 Zinde Türbesi nedeniyle önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. 1050'li yıllarda ağırlık kazanmakla birlikte, özellikle 14. yüzyılın ortalarından itibaren yüzyıl kadar en yoğun yapılaşma sürecini yaşayarak daha sonraki yüzyıllarda yapılan eklentilerle günümüze ulaşmıştır. Eski Efrâsiyâb höyüğünün güney-doğusundaki Şah-1 Zinde Türbesi etrafında kümelenerek bir yapılar topluluğu oluşturan buradaki yapılar Karahanlı ve daha eski dönemlerin toprak altı arkeolojik buluntuları bakımından çok önemli bir kültürel merkezdir². Yapılar topluluğunun adı, H.56 / M.676-677 yılında Maverâünnehir'de müslümanlığın yayılmasına çalıştığı sırada öldüğü rivayet edilen Hz. Muhammed'in amcasının oğlu Kasım b. Abbas (Kussam ibn'- el Abbas abd'- el Muttalib)'in burada defnedilmesine izafeten, Bakara suresi'nin 154. ayetinden hareketle Şah-1 Zinde (Yaşayan Şah) olarak hafızalara yerleşmiştir³. Esasında bu konuda eski Arap kaynakları da dahil, Kasım b. Abbas'ın Türkistan'a gelişi ve ölümüne ilişkin çelişkili rivayetler vardır. Öldürüldüğü veya kendiliğinde öldüğü hatta Semerkand'da değil Merv'de gömüldüğü de bu farklı rivayetlerdendir (Nemtseva-Shvab 1979:29). Barthold, Efrâsiyâb tepesindeki mezarın, İslâm öncesi dönemde saygı duyulan bir kişinin mezarı olabileceğini ve zamanla kutsiyet kazanarak üstüne bir türbe yapılıp Kasım b. Abbas'ın adıyla anılmış olabileceğini kaydeder (Barthold 1990: 96). Yine Barthold'un ifadesiyle, Kasım b. Abbas'a atfedilen bu mezar, Maverâünnehir'e hakim oldukları dönemlerde Abbâsi soyundan gelen akrabalarının yardımıyla yapılmış ve İslâmi bir kült merkezi halini almıştır (Barthold 1990: 96).

Şah-1 Zinde yapılarının üzerinde yer aldığı tepenin güney-kuzey doğrultuda gelişen ana aksı boyunca konumlanan türbelerin büyük çoğunluğu, 14. yüzyılın ortalarında başlayıp 15. yüzyılın ortalarına kadar devam eden yoğun inşaa faaliyetlerinin sonucunda meydana getirilmiş eserlerdir (Resim 4) (Yetkin 1970:111,112). Bu yapılaşma, Timur'dan sonra 1407 yılında tahta çıkan Şâh Rûh ve onun büyük oğlu Uluğ Bey zamanında (1447-1449) da devam etmiş, hatta Semerkand, Uluğ Bey döneminde en parlak günlerini yaşamıştır (Mukminova 1992: 29; Fourniau 2005: 20; Göker 1995; Yetkin 1954:164). Ancak burada ilk Türk-İslâm dönemi yapılaşması daha erkendir. İleride sözü edilecek olan, Batı Karahanlı Hakanı Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han⁴'in 11. yüzyılın üçüncü çeyreği içinde yaptırdığı küçük külliye ve günümüze ulaşan 1335 tarihli Kasım b. Abbas Türbesinin daha eski tarihli bir yapısı muhtemelen Efrâsiyâb tepesinin ilk

2 E. Esin, Nemtseva'ya atıfla, çoğu Timurlu ailesine ait türbelerin yer aldığı Şah-1 Zinde yapılarının altında Karahanlı türbe veya diğer yapılarının bulunduğunu belirtmektedir. Esin 1978: 46.

3 Yetkin 1984:81; Kitapçı 1989:17. Kur'an'da Bakara suresi 154. ayetindeki ifade "Allah yolunda katledilenlere ölü demeyiniz. Aksine onlar diridirler, fakat sizler farkında olamazsınız" şeklindedir.

4 Emel Esin, Semerkant Şah-1 Zinde kompleksi içinde yer alan Karahanlı dönemi medresesinden söz ederken yapının banisi olarak "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim" olarak belirttiği Batı Karahanlı Hakanından, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han b. İshak b. İbrahim b. Nasr" şeklinde söz etmektedir. Esin 1978: 42-53; Esin 1972: 89. Batı Karahanlı Hakanı I. İbrahim tarihi kayıtlarda ünvanlarıyla birlikte Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han olarak geçer.

Müslüman Türk yapılarıdır⁵. Daha sonra bir anlamda yüzyıllarca unutulmuş Şah-ı Zinde nekropolü 19. yüzyılda tekrar hatırlanarak eski önemi kazanmıştır. Komplekse en son olarak, ana taş kapının arkasında 1434-1435 tarihinde yapılmış olan büyük mescidin kuzey doğu köşesine bitişik bir şekilde, 20. yüzyılın başında solda bir yazlık mescit ile sağda bir medrese ilave edilmiştir. Şah-ı Zinde Yapıları da günümüze ulaşan görünümünü bu şekilde kazanmıştır (Çizim 1).

Şah-ı Zinde yapılar topluluğu, Efrâsiyâb Höyüğü'nün en güney ucunda, en düşük kotta, H. 838 (M. 1434-35) yıllarında Timur'un torunu Uluğ Bey tarafından oğlu Abdülaziz Bahadır adına yapılmış taş kapı ile başlar (Aslanapa 1996: 251. Bulatova- Shishkina 1986:240). Sırlı tuğlalarla oldukça yüksek bir alınlık büyük bir niş ve iki yanı kemerli panolarla süslü olan bu taçkapı, onaltısı türbe toplam 44 ünitelerden oluşan yapılar topluluğunun giriş kısmını oluşturur (Çizim 1 no:18, resim 5,6). Taç kapı küfi yazı kuşaklarıyla dıştan içe doğru süslenmiştir (Çizim 2). Höyük üzerinde kuzeye doğru yükseldikçe doğruya yönelen bir orta yol üzerinde sağlı sollu sıralanan kompleks yapıları, giriş kotundan itibaren kot seviyelerine göre alt, orta ve üst kot yapıları olarak üç gruba ayrılırlar. Baştaki taş kapı dahil, birbirlerine kemerli geçişlerle bağlanan orta yol, bir nekropol koridoru şeklinde 11. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar yapılan türbeler ve küçük külliyele çevrelenmiştir.

Taç kapıdan girildikten sonra hemen soldaki ilk yapı (Çizim 1 no:19). uzunlamasına dikdörtgen planlı ve kubbeli olarak 1434-1435 yapılmış 15 m uzunluğunda iki bölümlü bir mescittir. Kubbe içi sekiz köşeli yıldız görünümündedir. Duvarlar büyük kemerlerle oluşturulmuştur. Girişin hemen karşısındaki eyvanın içine mihrap yerleştirilmiştir. Mu-karnas kavsaralı mihrap nişi kalem işi nakışlarla süslüdür.

Taç kapının kuzey batı duvarına bitişik bu mescidin hemen yanında, kuzey yönünde yürüme koridoruna paralel konumlandırılmış bir revak şeklinde 20. yüzyılın başlarına ait yazlık küçük bir mescid daha vardır (Çizim 1 no:25, resim 7). Bu mescidin hemen karşısında yani taçkapının kuzey doğu köşesinde de 1812-1813 yılında yapılmış Devlet Kuşbeğ Medresesi yer alır (Çizim 1 no:23).

En düşük kottaki bu yapıların arasından kuzeye doğru devam eden orta yolun ulaştığı merdivenlerin batı yamacında, Uluğ Bey'in hocası Bursalı Kadızâde-î Rumi⁶'ye ait olduğu düşünülen 1421-1435 yılları arasında yapılmış yüksek kasnaklı iki kubbesi ile dikkati çeken anıtsal türbe vardır (Çizim 1 no:17, Resim8, çizim 3))⁷. Ancak türbenin

5 V.V. Barthold, 12. Yüzyıl Semerkant şehrinin Câkerdize adını taşıyan bu bölgesinde ulema ve asillerin gömüldüğü bir mezarlık olduğunu belirterek, burasının Şah-ı Zinde olabileceğini kaydeder. Barthold 1990 :94.

6 Kadızâde-î Rumi adıyla tanınan Bursalı Selâhaddin Musa Paşa Bin Muhammed (1337-1421), Semerkant Rasathanesi'nin yöneticisi olup, döneminin ünlü matematik ve astronomi bilginidir. Eğitimi Bursa'da tamamladıktan sonra önce Horasan'a oradan da Semerkant'a geçmiş orada Timur'un torunu Uluğ Bey (1394-1449) tarafından kendi yaptırdığı rasathanenin başına getirilmiştir. Uluğ Bey medresesinin baş müderrisi olarak da Hükümdarı Uluğ Bey yanı sıra ünlü astronomi ve matematik bilginleri Ali Kuşçu ve Fethullah Şirvani'yi de yetiştirmiştir. Aslanapa 1996: 232; Göker 1995:37,79-85; Ünver 1970:7

7 Türkistan albümünde Türbenin Kadızâde-î Rumi'ye ait olduğunu belirten O.F. Akimushkin'den sonra konu üzerinde fazla bir tartışma olmamıştır. Nemtseva-Shvab 1979:83. Bkz. Akimushkin 2001.

ilk restorasyonu sırasında içindeki mezarlar arkeologlar tarafından açıldığında Timur'un süt annesi ve kızı olduğu tahmin edilen iki kadının defnedilmiş olduğu görülmüştür. Bu durum türbenin Kadızâde-î Rumî için yaptırıldığı düşüncesi ile çelişmektedir (Barthold 1990a:155,156). Timurlu Dönemi yapılarının genel özelliklerini yansıtan iki bölümlü türbenin özellikle turkuvaz renkli çini mozaikle kaplı kubbeleri ve kûfi hat ile süslenmiş yüksek kasnağı dikkat çekicidir. Timurlu dönemi yapılarında dönem özelliği olarak hem yapım hem de bezeme malzemesi olarak; sırlı ve sırsız tuğla, çini mozaik, tek renkli veya çok renkli çini kullanılmıştır (Resim 9,10) (Hillenbrand 2003:16). Tüm Türkistan yapıları gibi tuğla ile yapılan türbenin güney yönünde öndeki 25, arkadaki 15 metreye yaklaşan kubbe ve kasnak yükseklikleri ile burada yer alan yapılar içinde özel öneme sahiptirler. Kare planlı iki hacim üzerinde yükselen kubbelerin iç kısımları da çinili zengin mukarnaslarla süslüdür (Çizim 4).

Kadızâde-î Rumî türbesinin hemen önünde, kuzeye doğru yükselen, eski Efrâsiyâb höyüğü düzlüğüne çıkararak merdivenler vardır. Merdivenlerin yukarıda bitiminde, kompleksin ikinci kot seviyesinde 18. veya 19. yüzyılda yapılmış olması muhtemel sivri kemerli bir geçiş veya ikinci kapı yer alır (Çizim 1 no:24, resim 11).

İkinci yani orta kapının arkasındaki beş türbeden kime ait olduğu bilinmeyen ancak 1400'lü yılların başında yapılmış olması muhtemel sekizgen planlı Yedinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:20) hariç, geriye kalan dört türbe Timurlu dönemi eseridir. N.B. Nemtseva'ya göre sekizgen türbenin mimari tipinin genetik kaynağı İran ve Azerbaycan'dır. Kriptası 1965 yılında Nemtseva tarafından açılmıştır. Cenazelik 3.92 x 3.94 m ölçülerinde 2.53 m yüksekliğindedir. 90 cm. yüksekliğinde bir çıkış kapısı vardır. Altıncı anonim türbe (Çizim 1 no:12) ile aşağı yukarı aynı dönemde yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:79,80,127).

Orta kapının kuzey batı köşesindeki, yani hemen solundaki ilk türbe, 1386 yılına ait Emirzâde türbesidir (Bulatova-Shiskina 1986:241). Türbenin kübik gövdesi ve yüksek merkezli yuvarlak sırtlı kaburgalı kubbesi yapılan restorasyonla özgün haline kavuşturulmuştur. 10 X 9.2 m boyutlarında kübik gövdesinin ön cephesine egemende yüksek portali çini mozaik süslemesi ile olağanüstü etki uyandırır. Beyaz sırlı zemin üzerine turkuvaz, yeşil, ve sarı kabartmalı renkli sırlı çinilerle bezenmiş olan portal Timurlu çini sanatın en seçkin örneklerindedir (Çizim 1 no:10, Resim 12).

Emirzâde türbesinin kuzey duvarına bitişik olan 1371/72 tarihli türbe Timur'un Ablası Kutluğ (Terken) Türkân Aka'nın kızı Şad Mülk Aka'ya aittir (Cezar 1977:435; Barthold 1990a:23). Daha sonra, 1383 yılında ölen Türkân Aka da buraya gömülmüştür (Bulatova-Shiskina 1986:240,241; Barthold 1990a:27). Şah-ı Zinde yapıları içinde günümüze nispeten iyi durumda ulaşan bu türbe, ön yüzündeki çini mozaik süslemeleriyle en dikkati çeken yapılardan birisidir (Resim 13, çizim 5). 10x8.6 m taban alanına sahip olan kubbeli yapı, cephe düzeni ile malzeme farkı bir yana, Ortaçağ Anadolu türbeleri-

ne benzemektedir. Şad Mülk Aka Türbesi kriptası kuzey-güney yönünde iki ayrı dikdörtgen oda şeklinde yapılmıştır. Birisi 2,5 x 1. m batı duvarına bitişik diğeri ise 1,5. x 3,6 m ölçülerindedir. Odalar, orta yol seviyesinden 1,3, 1,4 m yüksek kenar kotundadır. Taç kapı kitabesine göre Şad Mülk Aka Aralık 1371 tarihinde ölmüştür. Yapının taç kapı kitabelerini Ustâd Bir al-Dîn, Ustâd Shams al-Dîn (Şemsüddîn) ve Zayn al-Dîn (Zeynüddîn) adlı sanatçılar yazmışlardır. Mukarnas kavsaralı yüksek bir portal ile girilen türbe kare planlıdır. İç mekânda her duvarda üç kör niş yapılmıştır. Kübik gövdeden keskin kenarlı nervürlerden oluşan kaburgalı kubbeye sekizgen bir kasnakla geçilmiştir. Türbenin taç kapısı, eyvan ve iç mekân yüzeyleri çini levhalarla kaplanmıştır (Çizim 1 no:10, Resim 14).

İkinci kapıdan başlayarak üçüncü kapıya gelene kadar nekropol koridorunun sağ ve sol (doğu-batı) kanadında yer alan yapıların yol kotundan farklı yüksekliklerde yapılmasının başlıca nedeni farklı tarihlerde yapılan türbelerin kriptalarının bulunup bulunmamasıdır. Şah-ı Zinde türbelerinin giriş katları çoğunlukla nekropol koridoru kot seviyesinden 0,5 m. ile 1,50 m. yükselen merdivenle çıkılacak kadar yukarıdadır. Bunun sebebi, türbelerin kriptalarıdır. Merdivenle çıkılan, yol kotundan yüksekte kalan türbelerin kriptalarını korumak için yol boyunca yüksek koruma duvarı yapılmıştır (Resim 15).

Nekropol koridorunun karşı kenarında, sağ kolda yani nekropol girişinin kuzey doğusunda, Emirzâde Türbesi'nin karşısında, 1371 yılında yapılmış Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin⁸'in Türbesi (Çizim 1 no:9, resim 16, çizim 6,7) ile onun hemen yanında 1385-86 tarihini taşıyan Timur'un ablası Şirin Bek (Bike) Aka Türbesi (Çizim 1 no:14) vardır. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin'in Türbesi'nin 1,80 m yüksekliğindeki dikdörtgen planlı kriptası 4,16 x 2,89 metrelik bir tonozla örtülüdür

Şirin Bek Aka Türbesi iç mekânında, kubbe kasnağı hizasında açılan sivri kemerli nişler, 14. yüzyılın sonlarına doğru bir dönem özelliği şeklinde tüm Timurlu mimarisinde yaygınlık kazanmıştır. İç mekânı iç içe iki kabuk şeklinde örten ve dıştan geniş kasnak içinde kaldığından belli olmayan çift kubbe de ilk olarak Şirin Bek Aka Türbesi'nde yapılmıştır (Resim 17),. Bu tip kubbeler daha sonra bir çok yapıda tekrar edilmiştir. Örneğin Şah-ı Zinde yapılarından Beşinci Anonim (Nesefi), Burunduk ve Altıncı Anonim Türbelerinde de sivri kemerli kubbenin üstüne daha yüksek bir kabuk biçiminde ikinci kubbe yapılmıştır (Çizim 8). Şirin Bek Aka, Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin, Emirzâde ve Sad Mülk Aka Türbelerinin orijinal şekli ve kubbe yapım tekniği, döneminde Orta Asya ve Orta Doğu bölgelerindeki mimarlık geleneklerinin hiç birinde daha önce görülmez (Nemtseva-Shvab 1979:114).

Şirin Bek Aka Türbesi, 1385-86 yılında yapılmıştır. Alt kattaki kriptasında 12 kadın ve

8 J.P.Roux' nun Timur'un üvey kardeşi olduğunu yazdığı Emir Hüseyin, Timur'un hem eski silah arkadaşı hem de eşi Olcay Terken (Türkân) Aka'nın ağabeyidir. 1370 yılında çıkan bir ayaklanmanın ardından öldürülmüştür. Roux 2006: 334; Aka1991:5,6; Yücel 1989:1; Barthold 1990a:23-25.

çocuğa ait ahşap sanduka vardır. Türbe iç yüzeyi rozetler ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Çini mozaik ve kabartma çinilerle süslenen iç mekânda ve kubbe kasnağında bitkisel süslemeler yapılmıştır. Tüm zemini dolgulu olan kubbe merkezden sonra daire şeklinde üç sıra bitkisel motiflerle dolgulanmış, rozet veya gülcelerle süslenmiştir (Resim 18). En içteki ilk sıra en küçük olanıdır. Daha sonra kalp şekilli bitkisel motiflerle dolgulanmış ikinci sıra gelir. En dıştaki üçüncü sıra ise büyük ve kubbe kasnağına en yakın olanıdır. Türbe kasnağındaki sivri kemerli pencereler renkli vitraylarla süslenmiştir .

14. Yüzyılın sonu veya 15. yüzyıla ait olduğu düşünülen sekizgen biçimli Yedinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:20, resim 19) sekizgen bir baldaken şeklindedir. Bu türbe, Ahlat'taki 1477 tarihli Bayındır Türbesine oldukça benzer (Aslanapa 1996:251). Ayrıca yine bu nekropol koridoru üzerinde beşi solda ikisi sağda olmak üzere kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılmış yedi adet 13. ve 15. yüzyıllara ait türbe kalıntıları bulunmaktadır (Resim 20). Timurlu türbeleri içinde ünük bir örnek olan sekizgen türbenin, İrandaki Kum kenti yakınlarındaki kule mezarlarla, Mazanderan türbeleriyle bir benzerlik içinde olduğu söylenebilir (Resim 21). Kum'daki İlhanlı kule mezarlar, farklı örnekleri de olmakla birlikte, genellikle içten ve dıştan sekizgen planlı, gelişmiş bir kubbeye geçiş sistemine sahip, piramidal ya da konik çatılı örneklerdir. Yüksekliğe ve dış cephe süslemesine çok fazla önem verilmeyen bu yapıların tipik özelliği, kubbeye geçiş ögesinin vurgulanmasıdır. Bu yapıların hiç birinde 'Piştak' larıyla öne çıkan Horasan ve Türkistan türbelerine esin kaynağı olacak şekilde dikkat çekici, bezemeli taç kapı yoktur. Aslında, Mazanderan kule-mezarları, kümbet, türbelerle kıyaslandığında, yenilikler sunan kaynak bir yapı tipi değil, İlhanlı dönemi mimarlık üslûplarını tekrarlayan bir ölçüde basit yapı örnekleridir (Golombek-Wilber 1988:198,199).

Anıt mezarlık orta yolu üzeri doğu tarafında Şirin Bek Ata türbesinin kuzeyindeki Anonim Yedinci Türbe'nin hemen yanında bulunan Anonim Sekizinci Türbe, yakınındaki türbeler gibi 14.Yüzyılın sonlarında yapılmış olmalıdır (Çizim 1 no:26). Kare planlı kübik türbenin kazısı ilk olarak 1957 yılında K.A. Sahurin tarafından yapılmıştır. Anıt mezarlık orta yolunun batı tarafındaki İkinci Anonim Türbenin (Çizim 1 no:31) hemen karşısındadır. Türbenin doğu-batı yönündeki kriptası 7.00 x 1.25 x 2.25 m ölçülerindedir. Yapının kriptasının tonoz örtüsü 5.1 x 2.3 m ölçülerindedir. Giriş katı seviyesinde rekonstrüksiyonu yapılan yapının gövde ve örtü sistemi konusunda bilgi sahibi değiliz (Resim 22).

Anonim Sekizinci Türbe'nin kuzeydoğu köşesi ile güneybatı köşesi birleşen Anonim Dokuzuncu Türbe de, (Çizim 1 no:30) 14. Yüzyılın sonlarına ait tir. Kriptası 3.60 x 2.25 m Ölçülerindedir. 1.67 m yüksekliğindeki dikdörtgen mekânın üstü tonozla örtülüdür. Altıncı türbe gibi giriş katı seviyesinde tamamlanan türbe hakkında yeterli bilgi yoktur.

Karşılıklı bulunan Şad Mülk Aka ve Şirin Bike Aka türbeleri arasında aç yaparak kuzey-kuzey doğu yönüne doğru dönen nekropol koridorunun batı kanadında, Şad Mülk

Aka Türbesi'nin kuzey duvarına bitişik nizamda yer alan sıralı dört türbe hakkında genel mimari biçimleri dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz. 1220'li yıllarda Moğol istilası sırasında yıkıldığından daha sonra rekonstrüksiyonu gerçekleştirilen türbeler 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılda yapılmışlardır (Nemtseva-Shvab 1979:63-65). 11. yüzyıl kalıntıları üzerine yapılan bu türbelerden Birinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:32) hemen yanındaki Şad Mülk Aka Türbesi'ne göre daha mütevazı ölçü ve niteliğe sahiptir. Daha küçük ve alçak bir taç kapı ve kubbesi olan türbenin kare planlı iç mekânı için de aynı şeyler söylenebilir. Kuzeye doğru yan yana devam eden İki (Çizim 1 no:31), Üç (Çizim 1 no:34 ve Dördüncü Anonim Türbe (Çizim 1 no:33) yapıları da birinci anonim türbeyeye benzer özelliklere sahiptirler. Sadece, 14. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olan ikinci anonim türbe; yapılan kazılarda günışığına çıkarılan dört kademeli patlıcan moru ve turkuvaz çini dekorasyonlu sandukası ile diğerlerinden ayrılır (Resim 23). Zemininde bitkisel motiflerin yer aldığı sanduka yüzeyini kaplayan kitabe metinlerinin büyük kısmı yok olduğu için sandukanın ve türbenin kimin için yapıldığını ve kesin tarihini öğrenmek mümkün değildir (Nemtseva-Shvab 1979:63,64). İç ve dış süslemelerini yitirmiş olan bu anonim türbelerin ardından nekropol orta yolunun kuzeye doğru devam eden sol koldaki ilk yapı, literatürde Birinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:11) olarak anılan Beşinci Anonim Türbe'dir⁹. Gövdesi zamanla tahrip olmakla birlikte portal cephesinde büyük oranda özgünlüğünü koruyan türbe, 2000'li yılların ortalarında yapılan restorasyonla ilk şekline kavuşturulmuştur (Resim 24). Kitabesinde sadece mimarı Üstad Ali Nesefi¹⁰'nin adının zikredildiği 8.1x9.8 m boyutlarındaki yapıdan bazı yayınlarda 1380'li yıllarda yapılmış olduğu kaynak belirtilmeden söz edilmektedir (Ramazanoğlu 1998:154). Mimari ve süsleme özelliklerine bakıldığında 15. yüzyılın son çeyreğinde yapılmış olduğunu düşünmek daha doğru gibidir (Aslanapa 1996:253). Vaktiyle çift kabuklu olduğu anlaşılan günümüze iç kubbesiyle gelen türbe, döneminin Timurlu çini sanatını yansıtan yüksek kalitede çini mozaik ön cepheye sahiptir.

Birinci Anonim Türbe, özellikle bu grup içinde belirgin özelliklere sahiptir. Moğol istilası sırasında harap edilerek yıkılan yapı, 1965-67 yıllarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Yanındaki Şad Mülk Aka Türbesi'nden 1.20 m daha kısadır. 24 x 25 x 5 cm ölçüsündeki tuğlalarla kare planlı olarak yapılan bu türbenin dikdörtgen alanlı 4.53 x 3.15 m. ölçülerinde 1.90 m yüksekliğinde bir kriptası vardır. Türbenin ziyaret kısmında üç sanduka bulunmaktadır. Bunlardan özellikle 1.98 x 1.14 m ölçülerindeki üç kademeli çini mozaik sanduka türbe gibi 14. yüzyılın ortalarına aittir. Yapının portalinin iç ve dış yüzeylerinin mavi beyaz ve lacivert cuerda seca¹¹ çinilerinin geometrik ve bitkisel süsle-

9 Bazı yayınlarda "Çocuk Bika" türbesi olarak adlandırılır. Aynı ismi Şad Mülk Aka Türbesi için kullanan araştırmacılar da vardır. Mülayim1982: 19; Ramazanoğlu 1998: 154; Aslanapa 1996:250. J.P. Roux da "Timur'un Çukçuk Bika adıyla da bilinen kız kardeşi Şirin Bike Aka" ifadesini kullanır. Roux 2006: 362.

10 Batı Türkistan'daki Nesef/Nahseb şehri daha sonra Moğolca'da da kullanılan eski Türkçe "saray" anlamına gelen "Karşı" adını almıştır. Barthold 1990a:11. S.K. Yetkin'in, Nesef/Nesef (Karaçi) vurgulaması yanlıştır. Bkz.Yetkin 1970:112.

11 Bu tekniğe daha sonraları Avrupa'da, özellikle İspanya'da kullanıldığında çizgilerin, konturların içine ayrıcı madde olarak ince bir iplik konulduğundan dolayı Cuerda Secca (kuru iplik) tekniği denmiştir. Yapılan incelemelerde Osmanlıların bunun yerine şeker gibi bir madde kullandıkları tahmin edilmektedir. Kerametli 1974:3-15.

meleri Timur çağı öncesinin izlerini taşır. Yapı 1360-70 yıllarında yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:64,65).

Birinci Anonim Türbe'nin kuzey duvarına bağlantılı İkinci Anonim Türbe de 1965-67 yıllarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır (Çizim 1 no:31). Bir arada bulunduğu yapı grubu gibi 1360-70 yıllarında yapılmış olmalıdır. Birinci ve ikinci anonim türbelerin kubbe biçimleri birbirine benzemekle birlikte yükseklikleri farklıdır.

Nekropol koridorunun batı kolundaki üçüncü yapı Üçüncü Anonim Türbe'dir (Çizim 1 no:34). 1360-70 yıllarına ait olabilecek olan yapı, 25 x 26 x 5 cm. ölçülerinde tuğlalarla yapılmıştır. Diğer dönem örnekleri gibi kare planlı kübik gövdelidir (Resim 25).

Üçüncü Anonim Türbe'nin kuzeyindeki Dördüncü Anonim Türbe (Çizim 1 no:33), daha eski yapı kalıntıları üzerine yapılmıştır. Kuzeyindeki Beşinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:11) ile arasındaki boşlukta bu döneme ait yapı izleri açıktadır. Bu izler Şah-ı Zinde kompleksinin 11. yüzyıla ait ilk türbelerine ait olmalıdır (Nemtseva-Shvab 1979:56). Dördüncü Anonim Türbe, güneyindeki ve orta yolun karşısında doğu koldaki türbelerden farklı olarak 12. yüzyıla aittir. Şah-ı Zinde türbeleri içinde bilinen ilk kriptalı türbedir (Nemtseva-Shvab 1979:97). Moğol istilası sırasında yıkılan türbenin daha sonra yapılan rekonstrüksiyonundan da anlaşılacağı üzere yapı Emirzâde Türbesi ile benzerlik taşımaktadır.

Beşinci Anonim Türbe'nin hizasında ve devamında yine literatürde isimlendirilemeyen bir başka türbe daha vardır (Çizim 1 no:12, resim 26). Altıncı Anonim Türbe olarak tanınan bu yapının arka kısmı ve üst örtüsü yıkıldığında günümüze sadece 7.5 m yüksekliğindeki ön cephesi gelebilmiştir (Resim 27). Türbe içinde 1969 yılında yapılan kazılarda bir veya daha fazla kadına ait olabileceği düşüncesini uyandıran buluntular çıkmıştır. Yapı, çeşitli yayınlarda Uluğ Sultan Begüm, Kutluğ Aka gibi isimlerle adlandırılmaya çalışılmıştır (Yetkin 1984:81). Şah-ı Zinde yapılarının en büyüklerinden olan bu yapının 8.03 x 16.00 m ölçülerindeki iç mekânının tamamen çinilerle kaplı olduğu kazı buluntularından anlaşılmıştır. Tüm ön yüze hakim olan taç kapısının çini mozaik süslemelerinden çok az şey kalmıştır. Türbe, 15. yüzyılın son çeyreğine ait olmalıdır (Aslanapa 1996:253). Altıncı Anonim Türbe'nin arkasında ve kuzey doğu kenarında 15. ve 16. yüzyıllara ait yapı kalıntıları vardır. Bunların devamında da 16. ve 17. yüzyıllara ait olduğu düşünülen bir başka türbenin kalıntıları bulunmaktadır.

Emir Burunduk ve Tuman Aka türbelerinin olduğu alanda ve bu alanın batısında kalan bölgede yapılan kazı sonuçlarının da ortaya koyduğu gibi daha eski dönemlere ait önemli izler ve mimari kalıntılar söz konusudur (Nemtseva 1974:42-50; Fedoov 1965; Bol'sakov 1971). Ancak burada ortaya çıkarılan en ilginç ve önemli yapı kalıntısı, taç kapısı anıt mezarlık orta yoluna veya bir başka deyişle nekropol koridoruna açılan, dikdörtgen planlı büyükçe bir medrese yapısı kalıntısıdır (Çizim 1 no:27, Çizim 9)). Altıncı Anonim

Türbe'den itibaren kuzey doğuya doğru Tuman Aka Mescidine kadar olan yapılar bu medrese kalıntıları üzerine yapılmıştır. 1969-1972 yılları arasında N.B. Nemtseva'nın yaptığı kazılarla ortaya çıkarılan bu yapı, Karahanlı (840-1212) İmparatorluk ailesinden Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han^{12'} in 1053 yılında¹³ Semerkand'ı başkent ilan etmesinin hemen ardından 1066 (H.458) yılında yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:42). Eski Semerkand'da kalıntılara ulaşılabilen en önemli yapıdır (Esin 1978:43,44). Kazılarda, bölgedeki Karahanlı mimarlığına ilişkin malzeme, yapı elemanları ve strüktürel unsurların anlaşılabilmesine katkı yapacak önemli sayıda buluntu açığa çıkarılmıştır. Özellikle, ilk olarak bu bölgede Karahanlı yapılarında kullanılan geometrik kompozisyonlu pişmiş sırlı, sırsız tuğla ve çini mozaik tezyinat örnekleri, Türkistan, İran ve Anadolu'da takip eden dönemlere gelenek oluşturması bakımından önemli buluntulardır (Mülayim 1982: 17,18). I. İbrahim medresesinin vakıf kayıtlarını, vakfiyelerini yayınlayan M. Khadr ve Z.V. Togan da yapının dönemindeki önemine değinerek daha sonra Selçuklu veziri Nizam'ül-Mülk tarafından Bağdat'ta yaptırılacak olan medrese ile kıyaslamışlardır (Esin 1978:45; Khadr 1967:307; Togan 1966; 7-10).

Medresenin yapılan kazılardan 44x55 m. ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır (Esin 1978: 42-50). Yine ortaya çıkan yapı izlerinden ve buluntulardan anlaşıldığına göre medrese binası dikdörtgen planlı, dört eyvanlı, giriş cephesindeki köşe hacimleri kubbe ile örtülmüş ve dış cepheleri 16-18x29 - 32x4-4.5 cm ölçülerindeki pişmiş tuğlalardan yapılmış, 11. yüzyıl için son derece karakteristik bir eserdir (Çizim 10). Sütunlar üzerine oturan geniş kemerlerle oluşturulan yapı duvarları ve anıtsal girişler bitkisel ve geometrik motif ve desenlerle süslenmiştir (Nemtseva 1974:109,119-121). Yapı üzerinde, bitkisel motiflerle bir arada kullanılan kûfi ve sülüs kitabelerdeki yazılar, Orta Asya'da Karahanlı döneminde geliştiği düşünülen Türk İslâm yazı sanatının ilk örnekleridir. Karahanlı döneminden bilinen ilk eyvanlı medrese olan yapının, küçük kubbeli giriş mekânı da dönemi için bir yeniliktir (Aslanapa 1996:209). Maverâünnehir ve Horasan'da ilk medrese yapılarının 10. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir (Kuran 1969:5). Yapı kalıntıları içinde en fazla buluntu veren güney doğu köşedeki 9.7x9.7 m. ölçülerindeki küçük kubbeli odanın sarı, al ve gök mavisi zemin üzerine siyah renkli konturlarla oluşturulmuş bitkisel motifler yapının iç yüzey süslemeleri hakkında yeterli ipucu sunmaktadır (Esin 1978:48,49). Kazılarda Karahanlı dönemi yapılarında sırlı tuğlanın yanısıra çininin de kullanılmış olduğunu gösteren örnekler bulunmuştur¹⁴. Yapının banisi Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han'ın türbesi de muhtemelen medrese yakınında bir yerde yapılmış olup

12 840 yılından 1212 yılına kadar yani Büyük Selçuklu (1038-1157) İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki 55 yıl da dahil olmak üzere toplam 372 varlığını sürdüren Karahanlı İmparatorluğu'nun 1032 yılından sonra Doğu ve Batı Karahanlı İmparatorluğu şeklinde ikiye bölünmesinden sonra I. Muhammed adıyla tahta çıkan ilk Batı Karahanlı Kağanının kardeşi ve halefi "Müeyyidü'l-Adl Melikü'l-Maşrik" I. İbrahim Tamgaç Han.1052-1067 (H.444-459) yılları arasında 15 yıl Batı Karahanlı devletini başkent Semerkant'tan yönetmiştir. Öztuna 1964:224-226; Merçil 1993: 26.

13 O. Aslanapa'ya göre 1066 yılında yapılmıştır. Aslanapa 1996:254.

14 Uygur kale kentlerinin yapılan kazılarında Mimari süslemede mavi sırlı çini kaplamalara rastlanmakla birlikte Karahanlı ve Gazneli yapılarında benzer örnekler daha yoğundur. Yetkin 1986: 211.

medrese ile birlikte Moğol istilası veya takip eden dönemlerde, 14. yüzyıl başına kadar yıkılıp yok olmuştur (Nemtseva 1974:). Günümüze ulaşmayan bir başka dönem yapısı da Barthold'un 12. yüzyıl Semerkand şehri mahallelerinden Gurcmîn/ Kercumîn'de bulunduğunu belirttiği Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han'ın sarayıdır (Barthold 1990 : 95).

Medrese kalıntıları üzerine inşa edilen Altıncı Anonim Türbeden sonra nekropol koridorunda sol koldaki ilk yapı 14. yüzyılın sonlarına ait olan Emir Burunduk Türbesi'dir (Çizim1 no:13, resim 28). Türbe, Timur'un torunu Halil Sultan'ın (1384-1411) komutanlarından Emir Burunduk için 1385-86 yılında yapılmıştır. Emir Burunduk türbesinin 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başları arasında ait orijinal taç kapının mukarnaslı kavsarası ve taç kapı dekorasyonu yapının tarihlendirmesi bakımından önemlidir. Kare planlı yapının anıtmezarlık orta yoluna bakan taç kapısı dışında güney cephede bir başka girişi daha vardır. Bu girişin üstünde üst üste iki derin pencere açılmıştır. Kübik gövdenin üzerinde dış yüzlerine sağır pencere nişleri açılmış olan onaltıgen yüksek bir kasnakla geçilen konik kubbe içi, sekiz köşeli yıldızlardan oluşan geometrik kompozisyon kasetleriyle süslenmiştir. Sivri kemerli bir tonozla örtülü olan ve dokuz mezarın olduğu cenazelik 1925 yılında yapılan kazıyla ortaya çıkarılmıştır. Türbenin yapımı sırasında aynı yerde bulunan 11.-12. yüzyıllara ait türbe malzemesi ve temel katı kullanılmıştır. İç mekân çinilerinin benzerliği bakımından beşinci anonim (Nesefî) türbeyi yapan ustanın bu türbede de çalışmış olduğu düşünülebilir. Türbenin iç mekânı 12.2 X 10.05 m ölçülerindedir (Resim 29).

Emir Burunduk Türbesinin kuzey duvarına bitişik olarak yan yana üç mekân halinde 1405-1406 yıllarında, Tuman Aka Mescidi, Türbesi ve müştemilatı yapılmıştır (Çizim 1 no:15,16). 7.50X5.50 m. ölçülerindeki türbe, ile 6.8 X 5.7 metre ölçülerindeki mescid ve müştemilat, küçük bir külliye oluşturur (Aslanapa 1996:253). Çartaktan önce Burunduk Türbesi ile mescid arasında kalan 3 metrelik boşluğa bir çalışma mekânı yapılmıştır. Timur'un eşi olan Tuman Aka (Barthold 1990a:41) adına yapılmış olan türbe, yüksek kasnaklı ve çift kabuklu kubbesi ile dışarıdan, mukarnaslarla dolu köşelikleriyle, içerden son derece yüksek bir işçilik yansıtan çini kaplamaları, ve iç mekân süslemeleri ile dikkat çekicidir (Resim 30). Kubbe içi, kubbe kasnağı ve türbe duvarları çok kollu yıldız motiflerinden oluşan geometrik motiflerle süslenmiştir. Tuman Aka Türbe döşemesi zamanına ait mermerle kaplıdır. Kubbe içindeki açık ve koyu renkli çok kollu yıldızlardan oluşan geometrik dekorasyon ile kubbe eteğindeki çini yazı kuşağı, mukarnaslarla dolgulanmış kasnak son derece dikkat çekicidir (Resim 31). Timur tarafından 1389-1405 yılları arasında yaptırılan Kazakistan'ın Türkistan kentindeki Ahmet Yesevi Türbesinde de uygulanan üç parçalı çapraz tonoz Tuman Aka Külliyesinde iç mekânlarda yeni düzenlemeler yapılmasını mümkün kılmıştır (Golombek-Wilber 1988:188). Timurlu mimarisinde anıtsal yapılar olan mescid-i cumalar kadar olmasa da, mezarlıkların yakınında veya tür-

belerin yanında Tuman Aka ve Kasım b. Abbas Mescidi gibi çok sayıda küçük mescid yapılmıştır (Golombek-Wilber 1988:46).

Taç kapıdan itibaren güney-kuzey doğrultusunda yükselerek devam eden, ikinci kapıyı geçtikten sonra Şirin Bek Aka Türbesinin hemen önünden düz bir çizgide kuzey doğuya yönelen anıt mezarlık orta yolu, Tuman Aka Mescidi ile Kasım b. Abbas Külliyesi'nin tonozlu girişinin önünde üçüncü kapı tarafından kesilir (Çizim 1 no:5, resim32). Doğusunda Kasım b. Abbas Külliyesi'nin tonozlu giriş koridoruna, batısında Tuman Aka Mescid ve müstemilatına açılan (Resim 33) kuzey ve güney yönlerde de anıt mezarlık orta yolunu devam ettiren bu kapı; dünya egemenliğini temsil eden dört yöne açılan baldaken biçimli mekân vurgusu, mimari planlama ve biçimlendirme anlayışı bakımından Part-Sasani çartaklarının izlerini taşır (Grabar 1963: 191-198) (Çizim 11).

Türkistan'da bilinen en eski plan ve mekân tipi olan, taç kapı yüzleri kubbe yüksekliğine çıkan bu kubbeli yapının kalın duvarlarının içinde birbiri içine açılan derin kemerli kapı alınlıkları ve açıklıkları ile kemer kavsi dışındaki sağır alanlara yapılmış geometrik dekorasyonlu sırlı tuğla ve çinili simetrik kartuşlar, İran kültür sahasının biçimsel mirasıdır (Akın 1990:69,70; Önkal 1996: 6,7; Arseven 1970: 30). 1330 yılında yapılan bu baldaken kapı (çartak) kuzey doğu'ya doğru uzanan koridora veya yapılar arasındaki son avluya açılır. En üst kot seviyesi de olan burada, yapılar topluluğunun son yapı grubu bulunur. Doğusunda Kasım b. Abbas Külliyesi girişi, batısında ise Tuman Aka Mescidi olan bu kubbeli giriş, sade bir kapıdan çok etrafındaki yapılarla bütünleşmiş bir mimari form hüviyeti kazanmış anıtsal bir taç kapı görünümündedir. 4.1x4.2 m ölçülerinde kareye yakın bir plana sahip olan bu yapının yüksekliği 8.3 metredir (Nemtseva-Shvab 1979:27, 28, 32; Kurt 2003: 109-129). Derin sivri kemerli alınlıklı yapının her iki yandaki cepheleri geometrik ve bitkisel motifli tek renk sırlı çinilerle süslenmiştir. Kapının kuzey ve güney ön yüzündeki yapı yüksekliğini aşan anıtsal taç kapının arkasında bir kubbe ile örtülmüş yapının iç kısmında mukarnaslı bingi dolgusu dışında herhangi bir süsleme günümüze ulaşmamıştır.

Emir Burunduk Türbesi ile Tuman Aka Mescidi'nin hemen karşısında, tonozlu uzun bir geçitle girilen ve küçük bir külliye izlenimi veren yapılar, Kasım b. Abbas Türbesinin etrafında gelişmiş, Şah-ı Zinde yapılar topluluğunun nüvesini oluşturur (Çizim 12).

İslâmiyetin Türkistan'da yayıldığı yıllardan itibaren Afrâsiyâb öreninin güneyinde Kasım b. Abbas'ın olduğuna inanılan mezarın üzerinde hemen her dönemde bir türbe yapısının yapıldığı arkeolojik araştırmalardan anlaşılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:27). Özellikle Semerkand'ın Maveraünnehir'in en bayındır kentlerinden birisi olduğu, Samanoğulları (Nemtseva-Shvab 1979:27; Kurt 2003: 109-129) (H.203-394/M.819-1005) döneminde bu bölgede yoğun bir yapılaşma olduğu arkeolojik izlerden anlaşılmaktadır (Nemtseva-Shvab 1979:27, 28, 32; Kurt 2003: 109-129). Ancak döneme ilişkin türbe yapısı ve çevresi hakkında bir bilgi yoktur. Günümüze ulaşan buradaki en eski tarihli yapılar, yu-

karıda da belirtildiği üzere Batı Karahanlı Hakanı Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han'ın Semerkand'ı başkent yaptığı 1053 yılını takip eden yıllara aittir. Geri kalan yapılar, Timurlu çağında 14. yüzyılın ortalarında inşa edilmişlerdir.

Kasım b. Abbas Külliyesine, üçüncü bölüme açılan batı kapısından girilir (Resim 34). Çartağa açılan bu kapı 1404-1405 yılında yapılmıştır (Çizim 1 no:5). Üç panoya ayrılan ahşap kapı kanatlarının kare biçimli üst kısmında kapıyı yapan ustanın adı ve yapım tarihi yer alır (Resim 35). 15.yüzyıl başlarında Şirazlı usta Seyid Yusuf'un yaptığı bu ahşap kapı kanatları, döneminin ağaç işçiliği hakkında örnek bir eserdir¹⁵. Kapı kanatlarındaki dikdörtgen biçimli ortadaki ve kare biçimli alttaki kartuşların içi derin oyma tekniği ile bitkisel motifte süslenmiştir. Bu kapının ardında küçük külliye girişi sağlayan 2.50X20 m ölçüsündeki tonozlu geçit, ziyaretçileri yapı kütesinin güney doğu köşesindeki türbe dahil mescit, ziyarethâne, çilehâne hücreleri, misafirhâne ve zikir salonuna ulaştırır.

Bu girişin güney kenarında 12 metre kadar yüksekliği olan 11. yüzyıla ait bir minare vardır (Çizim 13). 1.70x2.20 m ölçülerinde prizmatik bir kaide üzerinde yükselen minare 1.70 m. Çapındadır (Çizim 1 no:4). Eski Tirmiz'deki Çar (char) Sütun ve 1110 tarihli Save Mescid-i Cuma minareleri ile benzerlik gösterir.

Tonozlu koridorun bittiği noktadan sonra güneye doğru yönelen ve koridor şeklinde devam eden hacimler, ziyarethâne, çilehâne ve türbe binaları da Karahanlılar döneminde 11. yüzyılda yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:33). Ziyarethânenin mescide açılan kapısı 14. yüzyıl Türkistan ağaç oymacılığının güzel bir örneğidir (Resim 36). Ahşap kapının sivri kemerli üst kısmındaki alınlık kitabesi ve bordürler derin oyma tekniği ile yapılmış yazı ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alt kısımda ise ajur tekniği ile geometrik kompozisyonlar yapılmıştır. Bu kapı 15. yüzyılda mescid yapılmadan önce ön kapı olarak kullanılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:104).

Külliye içinde Kasım b. Abbas Türbesi'ne girmek için iç mekânı 1330'lu yıllarda çinilerle süslenen 5.70X5.76 m ölçülerindeki ziyarethânedan geçmek gerekir (Çizim 1 no:3). Külliyenin güney doğu köşesindeki ziyarethânenin türbe ile bir arada yer aldığı mekân anlayışı 12. yüzyıldan, 15. yüzyıla kadar farklı planlamaya dayansa da, özellikle erken dönem türbelerinde daha iyi görülebilen bir anlayıştır (Çizim 1 no:2,3). Hatta türbe ile bütünlük arz eden bu dua yerleri zamanla büyüyerek ibadet yeri, cami ve mescide dönüşmüştür. Bunun en iyi örneği Kasım b. Abbas Külliyesidir (Çizim 14). Tuman Aka Mescidinde de bu anlayış belirginleştiğinden türbenin yanına doğrudan cami eklenmiştir. Yani ziyarethâne gelişerek camiye dönüşmüştür (Nemtseva-Shvab 1979:113).

Ziyarethânedan geçilerek girilen 3.60 x 3.75 m ölçülerindeki kare planlı Kasım b. Abbas Türbesi, sekiz dilimli kaburgalı bir kubbe tonoz ile örtülmüştür (Çizim 1 no:1). Kübik gövdenin üzerindeki bu kubbeye, dört köşedeki içi mukarnas dolgulu tromplarla geçil-

15 Şah-ı Zinde yapılarının Timurlu dönemi ustaları hakkında yorum yapan Shvab, yapılarca çalışan ahşap ustalarının Semerkant, çini ustalarının ise İranlı olduğunu belirtir. Nemtseva-Shvab 1979:125.

miştir. 1334-35 yıllarında türbe içinde önemli ölçüde onarım ve yenilemeler yapılmış, iç mekân planı da bu sırada şekillenmiş olmalıdır. Yapının türbe ve ziyarethâne üst örtüsü bu dönemde yenilerek, çini mozaikle kaplanmıştır. Özel bir çini işçiliğine sahip olan ziyarethâne ve türbe iç mekânında yapılan süslemelerdeki ilave ve yenilemelerde mavi, beyaz ve yeşil renk yanı sıra manganez rengi de görülür (Resim 37). Kasım b. Abbas türbesindeki beş kademeli çini kaplama sanduka 1335 yılında yapıların onarılması sırasında yapılarak yerine yerleştirilmiştir (Resim 38). Sanduka kitabesinde Kasım b. Abbas'ın 678/679 yılında öldüğü yazılıdır. Türbe içindeki çini süsleme de yine 1330'lu yıllara aittir.

Kasım b. Abbas yapıları içinde 17X5.40 m ölçüsüyle en büyük alanı, batı girişi ile güney doğu köşede yer alan türbe-ziyarethâne üniteleri arasında kalan 15. yüzyılda yapıldığı düşünülen mescid kaplar (Çizim 1 no:21,44, resim 39). Ancak yapının iç mekânının güney duvarında 2.30. m. yüksekliğinde 11. yüzyıla ait süslemeler de vardır. Mescid büyük olasılıkla Karahanlı dönemine ait yapı kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Mescide çartağa çıkan kuzey koridoruna açılan kapıdan girilir. Mescidin biri güney duvarından hazireye, diğeri de ziyarethâneye açılan iki kapısı daha vardır. Kompleksin asıl ilk girişi belli değildir. Ju. Z. Shvab minarenin altındaki kapının ilk giriş olabileceğini düşünmektedir (Nemtseva-Shvab 1979:92).

Kasım b. Abbas için yapılan türbe ve etrafında oluşan mescid, medrese, çilehane, zikir, tefekkür odaları bir arada düşünüldüğünde belki de bu yapılar zümresini bir hankâh olarak değerlendirmek doğru olacaktır. En azından buradaki mimari gelişim Timurlu döneminde bu yönde şekillenmiştir. Çoğunlukla burada olduğu gibi hankâh yapıları bir türbeyi merkeze alarak oluşmuştur. Aynı zamanda bir ziyaret yeri de olan bu türbeler, zamanla etrafındaki tesislerle varlığını sürdürmüşlerdir (Golombek-Wilber 1988:88,89). Büyük çoğunlukla bir mutasavvıfın, bir tarikat önderinin adıyla anılan hankâhlar, Kasım b. Abbas yapıları benzeri bir kompozisyona sahiptirler. Harezm' deki Oğuz illerinde ve Türkistan'da Göktürk Çağı'ndan başlayarak yapılmış olan bazı korunaklı kervan menzil yapıları İslâmiyetin bu bölgelerde yayılmasından sonra hankâh olarak kullanılmışlardır¹⁶. Ayrıca, Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi (1417-21) ve Muhammed Sultan kompleksi ile Herat'taki Şâh Rûh medresesinde olduğu gibi, bazı medreseler de hankâhlarla birlikte inşa edilmişlerdir (Golombek-Wilber 1988:48). Timurulardan sonra da,

16 Golombek-Wilber 1988:48. Emel Esin, Türk mimarisinde; mescid, medrese, şifahane, yolcu barınağı vb. ünitelerin bir arada planlanarak yapıldığı veya zamanla farklı ihtiyaçlara cevap veren ünitelerin de eklendiği İslâm dönemi külliyelerinin arkaik örneklerinin İ.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Burkan dinine (Budizm) bağlı Türk çevrelerinde "buyan" adı ile Burkan rahiplerinin (Türkçesi Toyun) eğitim, barınak ve ibadet ihtiyaçları için yapıldığını yazar. Esin 1972: 79. İslâmiyet öncesi Burkan dinine (Budizm) mensup Türklerce yapılan bu Burkan (Budist) hayrat külliyelerinin mimari plan şeması ve yapı formlarının takip eden dönemlerde de bir gelenek olarak devam ettirildiğini ve İslâmiyetle birlikte Türk İslâm mimarisine kazandırıldığını belirtir. Esin 1972: 83. 630 yılında Batı Türkistan'a gelen Çin'li Budist keşiş Hsüan-tsang (602-664)' ın seyahatnâmesinde Semerkant'ta gördüğünü söylediği iki Burkan hayrat külliyesi hakkındaki izlenimlerini de örnek olarak gösterir. Esin 1972: 79,85. İslâmiyetin Orta Asya'da yayılmaya başladığı 8. yüzyıldan itibaren Harezm ve Çayardı'na gelen Müslüman Arap gezginlerin ribât veya hankâh olarak adlandırdıkları bu külliyelerin İslâmiyetle birlikte şeklen devam ettiği konusunda tartıştıkları noktalar varsa da bir çok araştırmacı da benzer görüşlere sahiptirler. Barthold 1963: 227; Köprülü 1942: 267-278; Godard 1962; Marçais 1947; Marçais 1961; Litvinsky 1968; Erdman 1953; Esin 1972; Aslanapa 1964; Baykara 1995; Rabbat 1994: 493-506.

medrese ve hankâhlarda Semerkand'daki Şîr-Dâr (1619–36) ve Tillâ-Kâri Medresesi (1646–60), Buharâdaki Kukeldaş (1568–69) ve Mîr-i Arab Medresesi (1530–36), gibi yapılarda Timurlu mimari gelenekleri ve anlayışları devam etmiştir (Cezar 1977:453). İslam dünyasında vakıf bakımından en zengin bölgelerden birisi olan Türkistan coğrafyasında yapılan hankâhlar Timurlu mimarisinin yaygın yapı tiplerinden biri olmuştur. Semerkand'ta hankâhların varlığının sürmesini sağlayan vakıfların gelişmesi Timur ve halefleri döneminde olmuştur (Erşahin2001:131;Yediyıldız:1990). Semerkand'ta 14. ve 16. yüzyıllar arasında kurulan çok sayıdaki vakıf, bölgenin kültürel, siyasi ve dîni merkez olmasına doğrudan katkı yapmıştır (Erşahin 2001:131,132). Buharâdaki Hâce Nakş-bend Nadir Divan Bek Hankâhı, Buhara yakınındaki Fethabad köyündeki Şeyh Seyfettin Baharzi ve İsficâb'taki Karatekin Ribâtı, Kazakistan Yesi (Türkistan)'deki Hoca Ahmet Yesevi Hankâhı (1389-1405), Şah-ı Zinde yapılarının oluşması hakkında fikir veren yapılardır (Turan 1971:110).

Kasım b. Abbas külliyesinin bir parçası olan ancak günümüze ulaşmayan İbn Battûta'nın ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği yapılar içinde bir de şifahâne vardır (Barthold 1990: 97).

Şah-Zinde yapılarının son grubunun bulunduğu taşlığa girdikten sonra sol koldaki Tuman Aka Mescidinin bitişiğindeki Tuman Aka Türbesinin (Çizim 1 no:15) karşısında 1361 tarihli onarım kitabesi olan Anonim Onuncu Türbe vardır (Çizim 1 no:7). Taçkapı cephesinde ve iç mekânda mavi, beyaz, yeşil, mor ve manganez kırmızısı çinilerle kaplı türbenin taban alanı 9.4x8.5 m. Ölçülerindedir (Resim 40).

Nekropol koridoru buradan itibaren 90° dönerek batıya yönelir. Bu noktada en güneydeki büyük taçkapı ile girilen uzun nekropol koridorunun en sonunda ve koridorun tam karşısında 14. yüzyılın ortalarında yapılmış olan ve Şah-ı Zinde yapıları içinde çini mozaik kitabe panolarıyla dikkati çeken Hoca Ahmet Türbesi vardır (Çizim 1 no:6, Çizim 15). Hoca Ahmet türbesinin tek renk sırlı kabartma çini ve çini mozaik süslemeleri 14. yüzyılın ikinci yarısına aittir (Resim 41). Hoca Ahmet ve 1361 tarihli türbeler, tek kubbeli kare planlı tek üniteli, eyvana dönüşmüş yüksek ve derin kemerli piştak düzenlemeli, kriptalı yapılardır. Yapı yüksekliğini aşan olağanüstü etkileyici çini dekorasyonlu ön yüz düzenlemeleri ile Timurlu türbe mimarlığının en seçkin örneklerinden sayılırlar (Resim 42). Anıtsal formları ile de dikkati çeken, ancak dış ve iç yüzeylerde kullanılan ileri düzeydeki çini işçiliği ile konsrüktif özellikleri adeta ikinci planda kalan; lacivert, sarı, yeşil, mor, siyah, beyaz ve turkuvaz renkli çini mozaiklerle kaplı bu türbeler Timurlu mimarisini vurgulayan pek çok özelliğe sahip karakteristik yapılardır (Cezar 1977:457).

Hoca Ahmet Türbesi'nin önünde batıya doğru dönerek sonlanan Şah-ı Zinde yapılar topluluğu orta yolunun sol kolunda 15. yüzyıla ait iki, sağ kolda da dönemi tespit edilmeyen üç türbe kalıntısı vardır. Burada ilk arkeolojik çalışma 1925 senesinde B.L.Biyatkin tarafından yapılmıştır. Bu koridor Tamgaç Buğra Han Medresesinin kuzey duvarına dayanır.

Şah-1 Zinde yapıları bütünü için, başlangıçta planlanmış, sürgit bir yapılaşma programı dinamiği söz konusu olmamıştır. Ancak, zamanla topoğrafik ve kullanım amacı zorunluluklarına bağlı olarak kendiliğinden gelişmiş, kendi içinde son derece uyumlu bir şekilde çözümlenmiş yapı planlaması söz konusudur. Aralıklarla da olsa 11. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yapı faaliyetinin sürdüğü bu Eski Afrâsiyâb tepesinin sahip olduğu mimari silüet, örnekleri daha sonraki yüzyıllarda Hazar Denizi'nin batısındaki Türk coğrafyasında; Bursa'da Muradiye Külliyesi'nde veya İstanbul'da Eyüp'te karşımıza çıkacak bir mimari geleneğin, planlama anlayışının, bir anıtsal mezar ve mezarlık geleneğinin arkaik örneğidir. 12. yüzyıldan itibaren farklı tip ve özelliklere sahip olarak gelişen Anadolu türbe ve kümbetleri ile Şah-1 Zinde Türbelerinin sadece süsleme anlayışı ve yapım malzemesi ile değil mimari biçim ve planlama özellikleri bakımından da bazı farklılıklara sahip oldukları görülür. Ancak yine de genel planlama ve strüktürel kurgulama anlayışı, tercih edilen süsleme malzemesinin konu, motif ve desen grupları bakımından kullandığı ortak dil Anadolu ve Türkistan mimarlık geleneklerinin ortak geçmişine işaret edecek şekilde aynıdır.

9. yüzyılın ortalarına doğru Uygur Devletinin yıkılmasının ardından kurulan Türkistan'daki Karahanlılar (840-1212), Horasan, İran; Anadolu'daki Selçuklu; Nil kıyısında Kahire'deki Memlûk (1250-1517) ve tüm Osmanlı ülkelerindeki birbirine benzer *silüetler* oluşturan Türk mezar yapıları; M.O. Arık'ın Ortaçağ Anadolu türbelerini betimlemek için kullandığı, *dikine ve yatay çizgilerin hakim olduğu* ortak bir biçim anlayışını yansıtır. Kare, dikdörtgen prizma, silindirik, çokgen veya bir kaç tipin bir arada uygulanmış olduğu izlenimini veren gövde yapısına sahip, dairesel ya da çokgen kasnak üzerine konik ve piramidal külâhla veya kubbe ile örtülü bu yapılar, Türk mimarlık repertuarının en önemli yapı tiplerindedir. Türklerde anıtsal mezar geleneğinin, İslâm öncesi ölü gömme kültürü ve kurgan biçimselliği arasındaki ilişkiden doğduğunu Josef Strzygowski'den bu yana pek çok araştırmacı öne sürmekle birlikte bu iddianın sonuçta Samanoğlu İsmail Bey türbesindeki vardığı biçime ulaşıncaya kadar sürmüş olması gereken evrelerin ara örneklerini görebileceğimiz arkaik tip yapılar bilinmemektedir. Emperyal güç göstergesi olan ve iktidar prestijini yansıtan anıtsal türbe mimarlığının Orta Asya'da Türklerin arasında İslâmiyetin kabulünden sonra geliştiği görülür. Samanoğlu dönemine ait ilk türbelerden itibaren bu durumu izlemek mümkündür (Akın 1990:69). Timurlu dönemde de aynı anlayış devam etmiştir. Hatta Timurlu mimarisi yapıların boyutlarını büyüterek bu anlayışı daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Bu dönemde mutasavvıf ve ulemâya ait türbelerin de hükümdar türbeleri boyutunda yapılması mimarlık diliyle ifade etmek bakımından fikir ve düşünce adamlarına verilen önemi de gösterir. Dünya egemenliğini temsil eden dört yöne açılan plan tasarımı ile bu yapılar mimari planlama ve biçimlendirme anlayışı bakımından Part-Sasani *'cihartak'* larının (çartak) izlerini taşırlar (Grabar 1963:191-198). Türkistan'da bilinen bu şekildeki en eski türbe yapısı olan Buharâ'daki 10. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen Samanoğlu İsmail Bey Türbesi'ndeki veya

daha sonra İran ve Turan'da yapılan Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu türbelerinin iç mekânlarında dört yöndeki kalın duvarların içinde kalan derin büyük nişler, İran'daki ateş tapınaklarının biçimsel mirasıdır (Akın 1990:69,70;Önkal 1996:6,7). Ön yüzde yapı yüksekliğini aşan anıtsal taç kapının arkasında, bir kubbe ile örtülmüş, kalın taşıyıcı duvarları iç mekânda dört yönde sivri kemeri tonozlu bir eyvan görüntüsü şeklinde açılarak plan özelliği ve işlevselliği geliştirilen kübik gövdeli bu türbeler, Türkistan, Horasan ve İran'da yüzlerce yıl biçimsel bir sürekliliği devam ettiren ortaçağ Türk mimarlığının bu coğrafyada geleneğin taşıyıcısı olmuş özgün bir yapı tipidir. Kurganlarla ilişkilendirilen iki katlı Türk türbe geleneğini Timurlu türbeleri de devam ettirmişlerdir. Karahanlılar'a ait bilinen ilk türbelerden beri, tahnit edilmiş, mumyalanmış ceset girişin altındaki mumyalık/kriptaya veya cenazelik denilen alt katta muhafaza edilmiş, üst katta ise ölünün ruhunu taziz için sembolik bir sanduka konulmuştur.

Bu genel tipolojiyi sürdüren Timurlu türbelerinin kendinden önceki veya sonraki dönemlerin türbelerinden temel farkları, örtü sistemleri, giriş cephesinde yapı yüksekliğini aşan anıtsal taç kapı ve tüm yapıya egemen Timurlu çini sanatıdır. Timurlu dönemine ait bütün türbelerde cenazelik mevcuttur.

Asya'daki Türk mimarlık ve el sanatlarının 11. yüzyıldan geç dönemlere kadar olan gelişimini her açıdan örnekleyen, diğer Türk mimarlık gelenekleriyle de üslup bakımından benzerlikleri anlamayı mümkün kılan Şah-ı Zinde Nekropolü, 1930'lu yıllardan başlayarak 15-20 yıl kadar kısmi onarım ve restorasyonlar görmüştür. Ancak 1950'li ve 60'lı yıllarda dönemin idaresi, yapıların taşıdığı dîni ve toplumsal önemin zamanla siyasallaşması kaygısını duyarak 1991 yılındaki bağımsızlık öncesine kadar hiç bir bakım onarım ve koruma çalışması yapmamıştır. Bağımsızlığın ardından da uzun bir zaman herhangi bir bakım onarım faaliyeti olmayan Şah-ı Zinde Külliyesinde, ancak 2000 yılı sonrasında gerekli adımlar atılmıştır. Bazı Özbek devlet kuruluşlarının ve özel olarak kurulan "Şah-ı Zinde" kurumunun organizasyonu ve sorumluluğunda başlatılan restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları hızla devam etmiştir. 2007 Yılı itibarıyla yapıların restorasyonu, günümüze ulaşmayan bazı yapıların da rekonstrüksiyonu ve alan düzenlemeleri tamamlanmıştır. Göz alıcı çini-mozaik süslemeleriyle yeniden canlandırılan yapıların restorasyonlarında bu alandaki uluslararası kriterlerin bazen uygulanmamış olduğu görülmekle birlikte, ortaya çıkan sonuç açısından yapılan çalışma son derece memnuniyet vericidir. Şah-ı Zinde yapılarının üzerinde bulunduğu Efrâsiyâb höyüğünde özellikle kompleksin civarında yapılan eski kazıların sürdürülmesi ve tamamlanması, bu konuda bir planlama ve hazırlığın olup olmadığı bilinmemekle birlikte takip eden aşama olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Aka, İ. (1991), *Timur ve Devleti Atatürk Kültür*, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV Dizi-Sa.15 Ankara .
- Akımushkın, O. F. (2001), *Tarikh-i Kāşgar. Anonimnaya tyurkskaya khronika vladeteļ Vostochnogo Turkestana po konets XVII veka* (Tārik-e Kāşgar. 17. yüzyıl sonuna kadar Doğu Türkistan'ın sahipleri Türkler Hakkında Anonim bir tarih / An anonymous Turkic chronicle of the owners of the Eastern Turkestan up until the end of the 17th century), St. Petersburg.
- Akın, G. (1990), *Asya Merkezi Mekân Geleneği* Ankara .
- Alyılmaz, C. (202), "Eski Türk Şehirleri ve Semerkand" Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S.20 s.,303-311.
- Arseven, C. E. (1970), *Türk Sanatı* İstanbul.
- Aslanapa, O. (1964), "Ribât", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9. İstanbul s.,737.
- Aslanapa, O. (1996), *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy yayını., N.7, Ankara .
- Atkinson, T.W. (1860), *Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, The Kirghis Steppes, Chinese Tartary, And Part of Central Asia..* Philadelphia : J.W. Bradley, 48 Nort Fourth Street.
- Barthold, V. (1947), "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasim Meselesine Dair" (Çev. A.İnan), *Belleten* XI/43, s.515-539.
- Barthold, V.V.(1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz.H.D.Yıldız) Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları IV.Dizi-Sa.11 Ankara.
- Barthold, W. (1963), *İslâm Medeniyeti Tarihi* Ankara.
- Barthold, W. (1996), *New information on Samarkand monuments*, Tashkent.
- Barthold, W.(1990a), *Uluğ Beg ve Zamanı* (Çev. İ. Aka) Kültür Bakanlığı Yayınları:1118 1000 Temel Eser Dizisi:147 Ankara .
- Başkan, S.(2010), "Architectural and Archaeological Detections about the Samarkand Shah-ı Zinde Structures and an Assessment in terms of history of Turkish Art" *Islamic Civilization in Central Asia* Proceedings International Conference on Research Centre for Islamic History, Art and Culture (İslâm,Tarih,Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi-IRCICA-) / Ministry of Education and Science Republic Kazakhstan R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies. Astana, 4 -7 September. İstanbul s.,33-65.
- Battûta, (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî) (2005), *İbn Battûta Seyahatnamesi* (Çev.A.S. Aykut) İstanbul.
- Baykara, T. (1995), "Ribât ve Rabat", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara1995.
- Bolşakov, O.G. (1971), "Dva vakfa İbrahimia Tamgaç Hana v Samarkande" *Strani i narodi Vostoka X Moskova* .
- Bulatova, V.A.- Shishkina, G.V. (1986), *Samarkand* Tashkent.
- Burket, M. (1965), *Tomb Towers and Inscriptions in Iran* *Oriental Art* Vol. XI P., 101-106.
- Cezar, M. (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları., İstanbul .

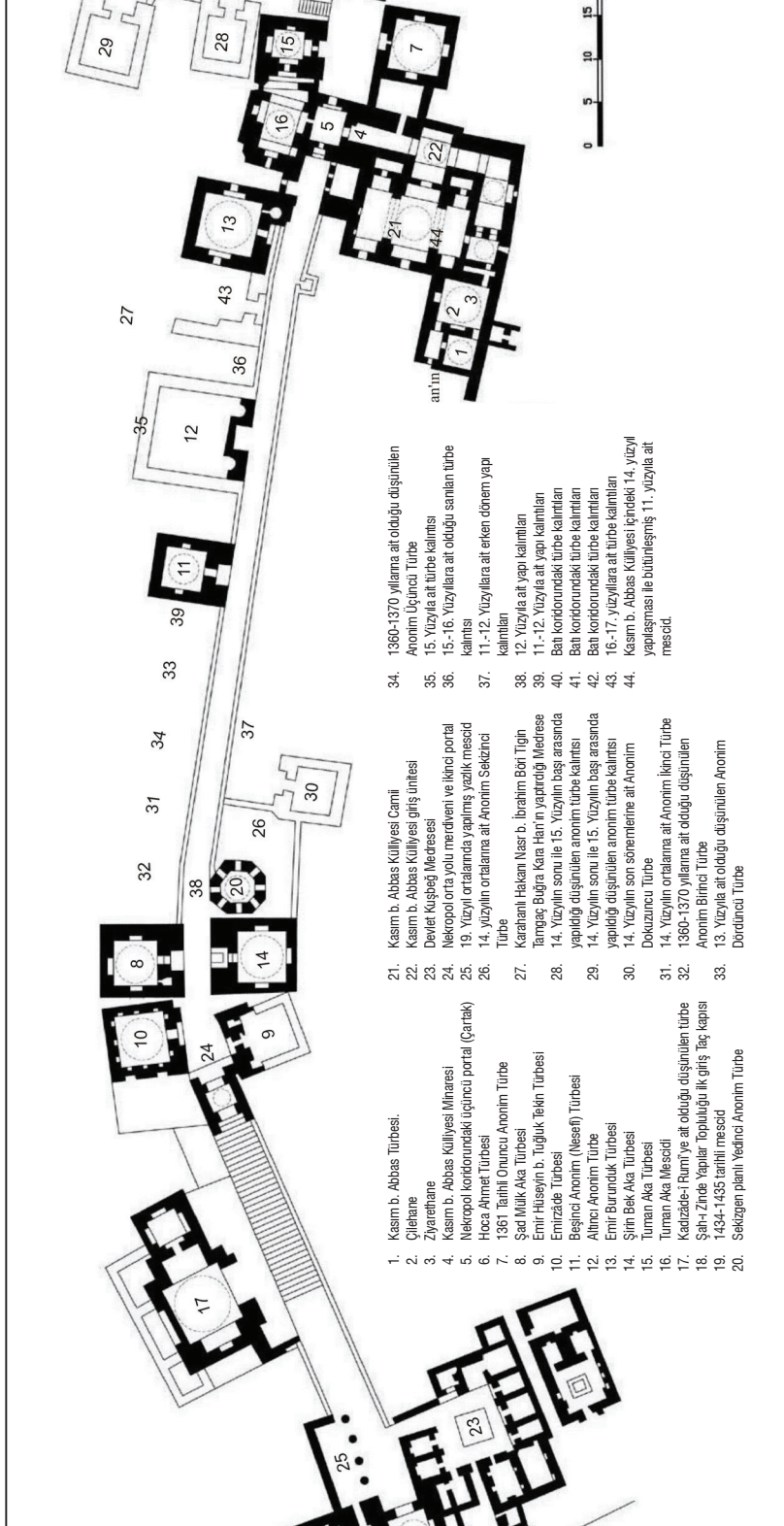
- Craven, E. (1789)., *A Journey Through the Crimea to Constantinople in a Series of Letters*. G.G.J. and J. Robinson, London.
- Crowe, Y. (1992)., "Some Timurid Designs and Their Far Eastern Connections" *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century* (Ed. L. Golombek-M. Subtelny) Leiden-New York-Köln,p., 168-178.
- Çeşmeli, İ. (2007)., *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi* İstanbul.
- Erdmann, K. (1953)., Notizen sum inneranatolischen Karavansaray beobachtungen auf einer reise im Juli 1953. In *Kunst des Orients II*. Weisbaden: Franz Steiner Verlag, p. 5-29.
- Erşahin,S.(2001)., "Sovyetlerin Vakıf Politikası Ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 42 s., 131-143.
- Esin, E. (1972)., "Müyanlık, Uygur Buyan Yapısından (Vihara) Hakanlı Müyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme" *Malazgirt Armağanı* Türk Tarih kurumu Yayınlarından XIX. Seri-Sa.4 Ankara, s.,75-102.
- Esin, E. (1978)., "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (1052-68) Semerkand'da Yaptırdığı Abideler" *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı VIII* 1978 s., 37-56.
- Fedoov, N.N. (1965)., "K voprosu o poslednem Karahanidskom dvortze na Afrasiabe" *Sovetskaya Arxeologiya III*.
- Firdevsi(1992)., *Şehnâme II* MEB Ankara.
- Fourniau, V. (2005)., "Timurlu Semerkand'ı", *Semer kand 1400–1500* (Çev. A. Berktaş), İstanbul.
- Frumkin, G. (1970)., *Archaeology in Soviet Central Asia*, HO 3/1, Leiden and Köln.
- Godard, A. (1962)., *Die Kunst Des Iran F.A.* Herbig Verlagsbuchhandlung Berlin-Grünwald .
- Golombek L. (1988)., *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. 2 vol., Princeton.
- Golombek, L-Wilber, D. (1988)., *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. 1 and 2. Princeton: Princeton University Press.
- Göker, L. (1995)., *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi* M.E.B. Yayınları: 2609 Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 681 Araştırma İnceleme Dizisi: 6 İstanbul.
- Grabar, O.,(1963)"The Islamic Dome, some considerations" *Journal of the society of architectural XXII/4* p.,191-198.
- Grube, E. J. (1967)., "Timurid Art", *Encyclopedia of World Art*, C. 14, London,. p., 97-109.
- Grube, E.J. (1988-1989)., "Notes on the Decorative arts of the Timurid Period II" *Islamic Art III*. p., 175-208.
- Hillenbrand, R. (1976)., "Saljûq Dome Chambers in North-West Iran," *Iran* 14, pp. 93-102.
- Hillenbrand, R. (2003)., "Aspects of Timurid Architecture in Central Asia", *EJOS Electronic Journal of Oriental Studies* VI, No. 20. p.,1-37.

- Khadr, M. (1967)., "Deux actes de waqf d'un Qarakhanide d'Asie Centrale" *Journal Asiatique* tome CCLV/3-4 Paris.
- Kitapçı, Z. (1989)., *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler* Konya.
- Köprülü, F. (1942)., "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, S. 2. s., 267-278.
- Kuran, A. (1969)., *Anadolu Medreseleri C.I* Ankara.
- Kunt, H. (2003)., Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt XLIV, Sayı 2 s., 109-129.
- Lentz, T.W.- Lowry, G. D. (1989)., *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles.
- Lıtvinsky, B.A. (1968)., "Outline history of Buddhism in Central Asia" *International Conference on the History Archaeology and Culture of Central Asia in the Kushan Period*. Dushanbe .
- Marçais, G. (1947)., *L'Art d'Islam*. Paris.
- Marçais, G. (1961)., "Ribât", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9. İstanbul s., 734.
- Mongait, A. L. (1961)., *Archaeology in the U.S.S.R.*. (Çev. M. W. Thomson), Pelican, London .
- Morgan, D. (1988)., *Medieval Persia 1040-1797*, London Longman.
- Mukminova, R. G. (1992)., "Craftsmen and Guild Life in Samarqand", *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century* (Ed. L. Golombek-M. Subtelny), Leiden-New York-Köln. p., 29-35.
- Mülayim, S. (1982)., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler.Selçuklu Çağı Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:503 Sanat Eserleri Dizisi:1* Ankara.
- Necipoglu, G. (1990)., "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles". *An Annual on Islamic Art and Architecture*. (Ed. Oleg Grabar), *Muqarnas* 7
- Necipoglu, G. (1992)., "Geometric Design in Timurid/Turkmen Architectural Practice: Thoughts on a Recently Discovered Scroll and Its Late Gothic Parallels". *In Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. (Ed.Lisa Golombek and Maria Subtelny). *Muqarnas* 6 p., 48-66.
- Nemstseva, N. B - SHVAB, JU. Z. (1979)., *Ansaml' Shah-i Zinda, Istoriko-arkhitekturnyj ocherk (L'ensemble de Shah-i Zinda. Essai historique et architectural)*, Tashkent.
- Nemstseva, N. B. (1974)., "Medrese Tamgach Bogra-khana v Samarkande" (La madrasa de Tamgach Bogra-Khan a Samarkande), *Afrasiab, III*, Tashkend.
- Nemtseva, N. B. (1977)., The origins and architectural development of the Shah i Zinda', (İngilizce Çev.-Ed. J. M. Rogers and A. Yasin,) *Journal of Persian Studies* 15, Tehran, pp. 51-73.
- Nemtseva, N. B. (1987)., *Shahi Zindah*, Gafur Gulyam Literature and Art Publishers, Tashkent.
- Önkal, H. (1992)., *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara .
- Önkal, H. (1996)., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara.

- Öztuna, Y. (1964)., *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi (.I-II)* Hayat Kitapları:37 Tarih Serisi:1 İstanbul.
- Pinder-Wilson,R. (1986)., "Timurid Architecture" *The Cambridge History of Iran Charter 15, The Timurid and Safavid Periods* (Ed.Jackson,P-Lockhart,L) Cambridge University Pres. p.728-759.
- Pope, A.U. (1965)., *Persian Architecture* New York .
- Pope,A.U.- Ackermann,P. (1938-39)., *A Survey of Persian Art* Oxford.
- Pugachenkova, G. (1965)., *Architectural monuments of Maverannahr of Ulugbek's period.*
- Pumpelly, R. - Schmidt, H. (1905)., *Exploration in Türkestan.* Washington.
- Rabbat, N. (1994)., "Ribât", *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 8. Leiden s., 493-506.
- Roux, J. P. (2006)., *Orta Asya. Tarih ve Uygarlık* İstanbul.
- Schuyler, E. (1876)., *Turkestan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukarha and Kuldja*, London and New York. (Türkçe baskı; *Türkistan / Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul 2007)
- Shıskin, V.A (1970)., *Nadisi vı Ansamblye Şahi-Zinda.*
- Soustiel, J.- Porter, Y., *Tombs of Paradise: The Shah-e-Zende in Samarkand and Architectural Ceramics of Central Asia*, Saint-Remy-en-l'Eau, Monelle Hayot, 2003
- Stein, M.A. (1907)., *Ancient Khotan: Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan*, 2 vols. Clarendon Press. Oxford.
- Stronach, D. - YOUNG, T.C. (1966)., "Three Octagonal Seljuq Tomb Towers from Iran," *Iran* 4, pp. 1-20.
- Tanman, M. B. (1998)., "Hankâh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.16. İstanbul.
- Togan, Z.V.,(1966) "Karahanlılar tarihine ait bazı kayıtlar" *Türk Yurdu* C.V/11 S.329 s.,7-10.
- Tuncer, O.C. (1986)., *Anadolu Kümbetleri I. Selçuklu Dönemi.* Ankara.
- Turan, O. (1971)., *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- Ünver, A.S. (1970)., *Bursalı Kadızâde-i Rûmî ve Devrinin öteki Bilimcileri* İzmir.
- Vámbéry, Á. (1885)., *Die Scheibaniade, ein Oezbegisches Heldengedicht*, Budapest, 1885.
- Yediyıldız, B. (1990)., "İslamda Vakıf", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* XIV, İstanbul.
- Yetkin, S. K. (1984)., *İslâm Ülkelerinde Sanat* İstanbul.
- Yetkin, S.K. (1954)., *İslam sanatı Tarihi* İstanbul.
- Yetkin, S.K. (1970)., *Türk Mimarisi* Ankara.
- Yetkin, Ş. (1986)., *Anadolu Türk Çini Sanatının Gelişmesi* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları:1631 İstanbul.
- Yücel, Y. (1989)., *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi-Sa.6 Ankara.

Ekler
Çizimler

1. Şah-1 Zinde Yapılar Topluluğu (Vaziyet Planı)

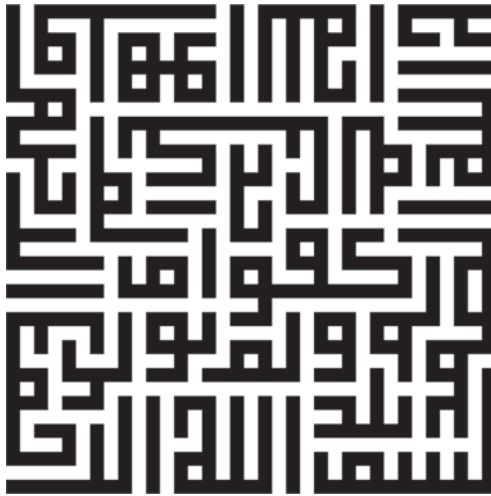
2.1. اللّٰه (Allah) يا بّسير (ya Basir) يا سميع (ya Samie).
Tuman Aka türbesi kuzey ve batı cephesinden.

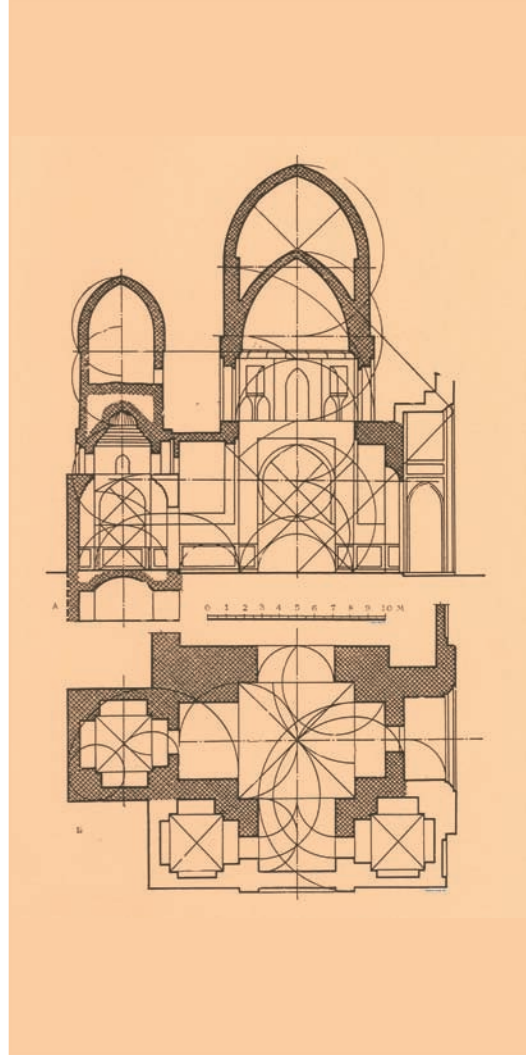
2.2. يا رحمن (ya Rahman). Şah-1 Zinde yapılarından Kadızâde-i
Rumî türbesinin kuzey taraftaki alçak kubbe kasnağından detay

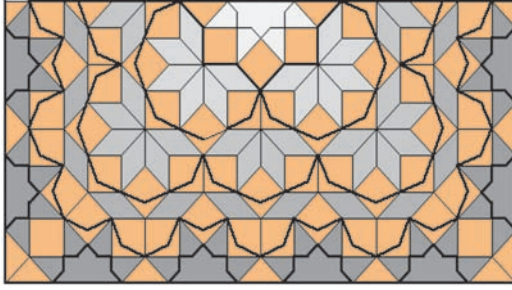
2.3. نبي محمد (Nebi Muhammed) اللّٰه ربي (Allah rabbi).
Birinci anonim türbe taçkapısı güney yan kenarından.

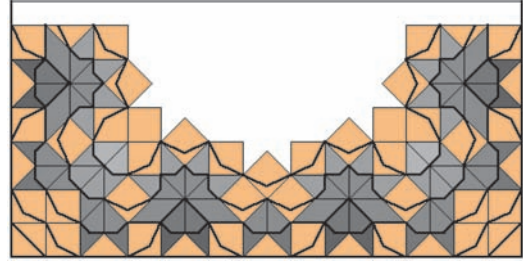
2.4. بسم الله الرحمن الرحيم قلله والله أحد الله ال صمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد.
(İhlâs suresinin 112. Ayeti). 1361 Tarihli Anonim türbe taçkapı kitabesi

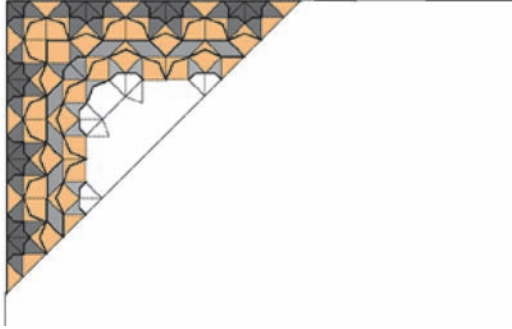
3. Kadızâde-i Rumî kesit ve planı (Nemtseva-Shvab 1979: 132).

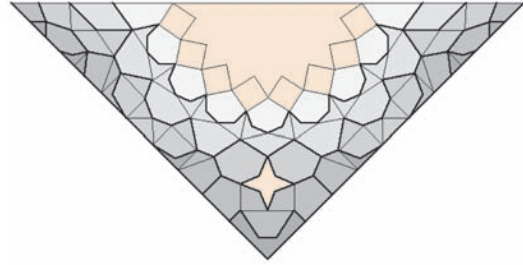
4.1. Şad Mülk Aka türbesinden

4.2. 1361 Tarihli Anonim türbeden

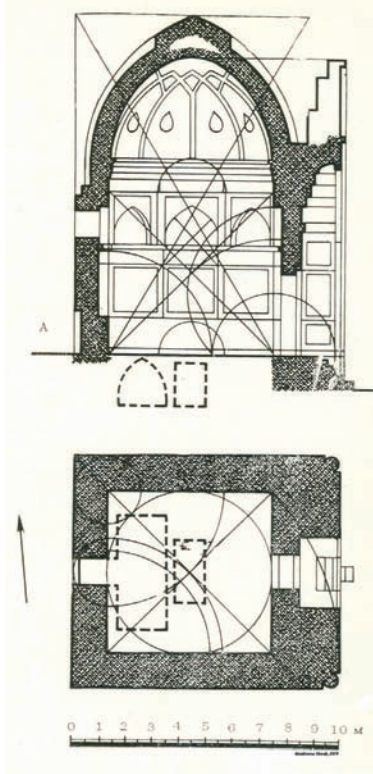

4.3. Kutluk Aka türbesinden

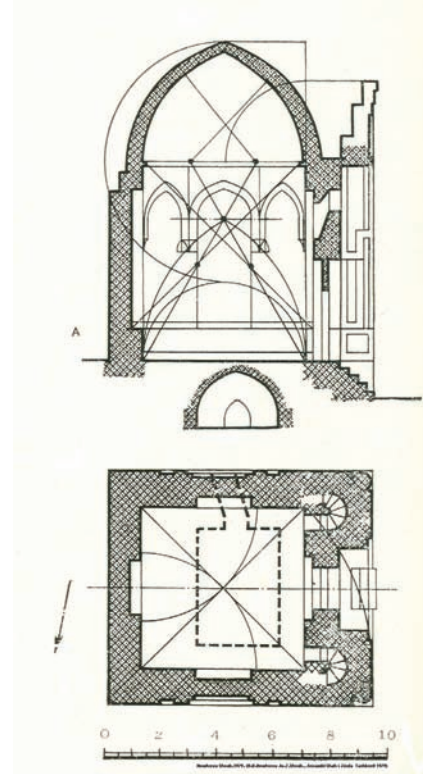

4.4. Şirin Bike Aka türbesinden

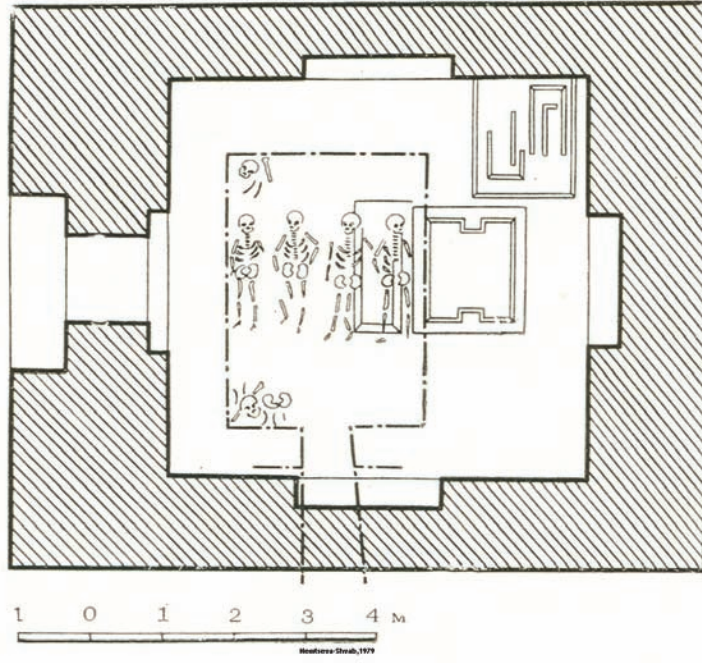
4. Şah-1 Zinde yapılarında mukarnas süsleme detayları. [S. Takahashi, (<http://www.ramabi.ac.jp/idd/shiro/muqarnas/data/samarqand.htm>)]

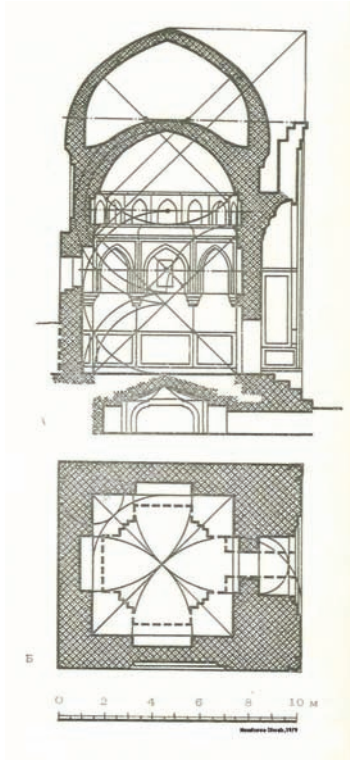
5. Şad Mülk Aka Türbesi kesit ve planı. (Nemtseva-Shvab 1979:112).

6. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi kesit ve planı. (Nemtseva-Shvab 1979: 112).

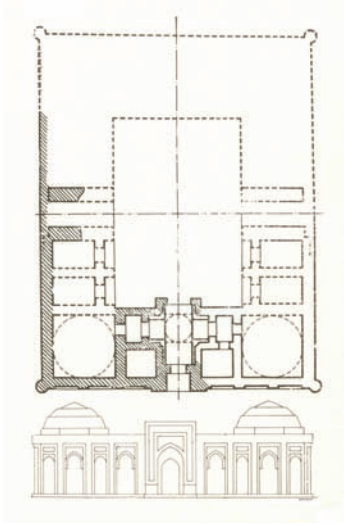
7. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi kriptası planı. (Nemtseva-Shvab 1979: 61).

8. Emir Burunduk Türbesi kesit ve planı. (Nemtseva-Shvab 1979:123).

9. 11. Yüzyılda Şah-ı Zinde Kompleksinin planı. (Nemtseva-Shvab 1979:29).

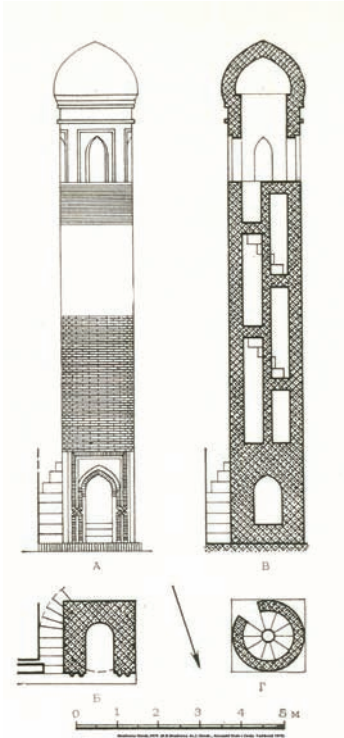
10. Batı Karahanlı Hakanı Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han' ın 42).

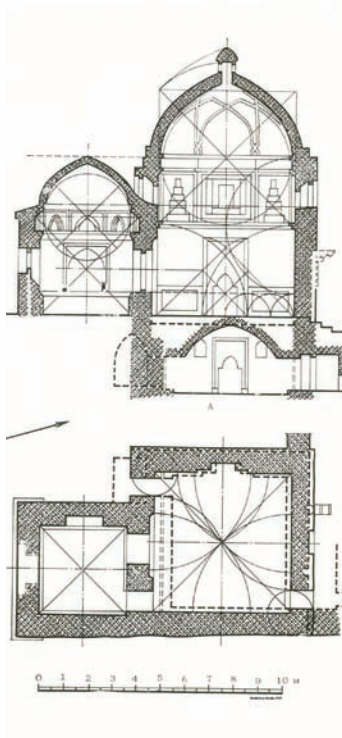
11. Şah-ı Zinde Kompleksi genel planı (Nemtseva-Shvab 1979:19).

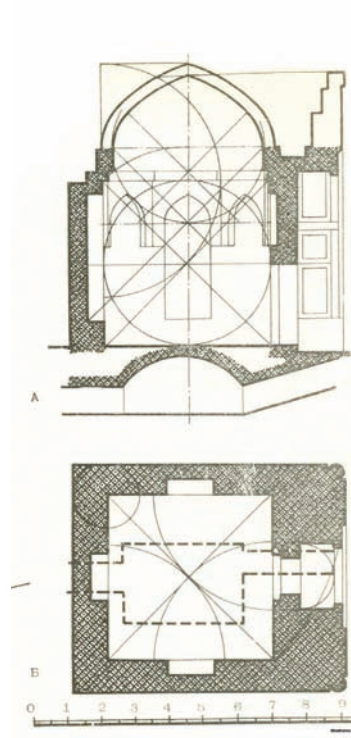
12. Kasım b. Abbas Kompleksi planı (Nemtseva-Shvab 1979:30)

13. Kasım b. Abbas külliyesi minaresi çizimleri. (Nemtseva-Shvab 1979:92)

14. Kasım b. Abbas türbesi, ziyaretanesi ve çilehanesinin kesiti ile yapının planı (Nemtseva-Shvab 1979:90).

15. Hoca Ahmet Türbesi kesiti ve Planı. (Nemtseva-Shvab 1979:102).

Resimler

1. Timur'un Türbesi (Gur-ı Mir)1403-1404, Semerkant.

2. Uluğbey Medresesi 1417–1420, Semerkant.

3. Yirminci yüzyılın başında Şah-ı Zinde Yapıları
[Sergey Mikhaylovich Prokudin-Gorsky, 1909-1915.

4. Şah-ı Zinde Yapılarının güney doğu'dan görünen ilk bölümü .

5. Şah-ı Zinde Portali ve küçük mescid

6. Şah-ı Zinde Yapılar Topluluğu portali,(O. Hákimo, 2006).

7. Yazlık meşcid

8. Kadızâde-î Rumî türbesi.

9. Kadızâde-î Rumî Türbesi kubbeleri, (O. Hâkimo, 2006)

10. Batıdan Kadızâde-î Rumî Türbesi

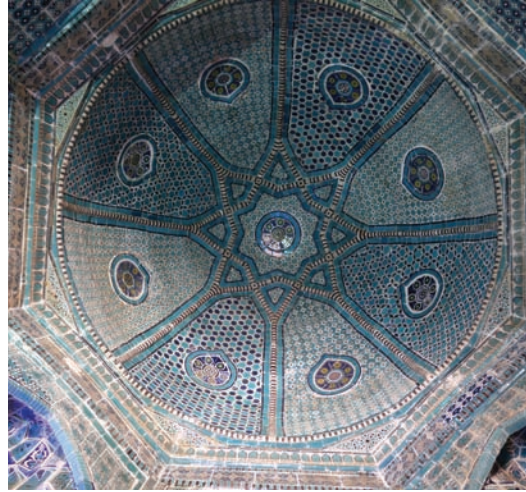
11. Şah-ı Zinde kompleksi ortayolu üzerindeki ikinci kapı (çartak) ve ilk grupta yer alan türbeler.

12. Emirzâde türbesi portali.

13. Şad Müлк Aka türbesi portali.

14. Şad Müлк Aka türbesi kubbe içi çini süslemeleri. (2010) [Dsch 1978, (<http://www.flickr.com/photos/>

15. Restorasyon öncesi Şad Müлк Aka ve Şirin Bike Aka türbeleri önünden kuzeye doğru devam eden nekropol koridoru

16. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi.

17. Şirin (Bek) Bike Aka türbesi portali.

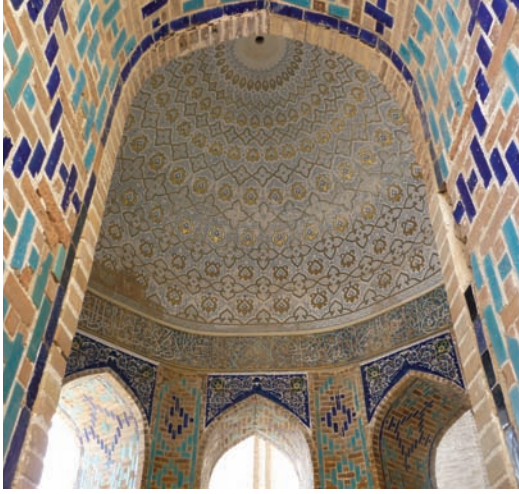
18. Şirin (Bek) Bike Aka türbesi iç mekân süslemeleri.

19. Sekizgen yedinci anonim türbe kubesi

20. Sekizgen yedinci anonim türbe

21. Sekizgen yedinci anonim türbe kubbe içi süslemeleri.

22. Şah-ı Zinde kompleksi orta grup türbeleri. Sekizgen anonim yedinci türbenin karşısında Şad Mülk Aka

23. İkinci anonim türbede bulunan kime ait olduğu bilinmeyen dört kademeli çini sanduka.

24. Beşinci anonim türbe portalı (Üstâd Ali Nesefî türbesi). [M. Gadd, 2009, (<http://www.flickr.com/photos/>

25. Anonim yedinci türbenin karşısında Şad Mülk Aka türbesinden itibaren birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve

26. Beşinci ve altıncı anonim türbeler ile Emir Burunduk türbesi.

27. Altıncı anonim türbe portalı. [M. Gadd, 2009, (<http://www.flickr.com/photos/mikegadd/tags/sha->

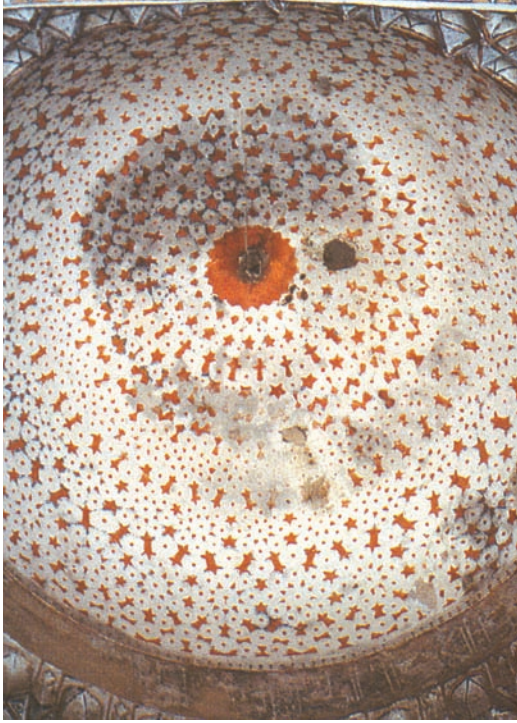
28. Emir Burunduk Türbesi portalı

29. Emir Burunduk Türbesi güney cephesi

30. Tuman Aka türbesi portalı.(2010) [Dsch1978, (<http://www.flickr.com/photos/>

31. Tuman Aka Türbesi kubbe içi süslemeleri

32. Nekropol koridorundaki Üçüncü kapı .

33. Üçüncü kapının kuzey çıkışı ve batı koldan birleştiği Tuman Aka mescidi/ hankâhı giriş kapısı ile türbe

34. Kasm b. Abbas Kompleksi girişi.

35. Kasım b. Abbas Kompleksi girişindeki ahşap kapı

36. Kasım b. Abbas külliyesi içindeki ziyaretخانه ile misafirخانه arasındaki ahşap kapı.

37. Kasım b. Abbas Ziyarethanesi kubbe içi ve köşe tromplarındaki çini süslemeler [(M. Gadd, 2010. (<http://www.flickr.com/photos/mikegadd/tags/shahizinda/>))]

38. Kasım b. Abbas'ın dört kademeli çini sandukası. [R. Mortel, 2004.

39. Kasimb. Abbas Mescidi. (2010) [Dsch1978, (<http://www.flickr.com/photos/dsch1978/4616725414/in/set-72157623956443967/>)]

40. 1361 tarihli onuncu anonim türbe portalı.

41. Ahmet Hoca Türbesi ön cephesi

42. Solda Tuman Aka, karşıda Ahmet Hoca ve sağda 1361 tarihli onuncu anonim türbe taç kapıları.